
Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1 (Kısa Özet)

YÜKSEL AKKAYA

*“Her imalathane
siyasal başkaldırının potansiyel bir merkezidir”*
E. Thompson

Bu yazıda, kuramsal çerçevede bir değerlendirme yapmaktan çok, Türkiye’de işçi sınıfının oluşum ve gelişim süreçlerine kısaca değinilip, kimi temel özellikleri ana hatları ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yazının temel amaçlarından biri konu ile ilgilenenlere bazı temel bilgileri sunmak, diğeri de emek tarihi açısından yeterince ilgi görmemiş bir alanın zenginliğine dikkat çekmektir. *Praksis*’in sonraki sayılarından birinde yapılması planlanan kuramsal bir değerlendirme için giriş niteliği taşıyan ve işçi sınıfının kısa bir hikayesi olan bu yazıdan çıkarılacak sonuçlar okuyucuya bırakılmış, yazı bir tartışma başlatmak için önbilgi notu olarak sunulmuştur. Bu nedenle de “mümkün olduğunca” okuyucuyu düşünmede özgür bırakacak “aktarmacı” bir dil ile yazılmaya çalışılmıştır.

I. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kala(maya)n Miras

1.1. Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çabaları ve Ücretli Emeğin Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyıla kadar, büyük ölçekli imalat sanayi ve fabrikalar bulunmadığından, ücretli işçiliğin maddi koşullarını oluşturan "imalat sanayi" daha çok görece küçük atölyelerde, un değirmenleri, zeytinyağı imalâthaneleri ve fırınlar başta olmak üzere gıda, dokumacılık, dericilik, sabun imalatı gibi geleneksel üretim dallarında toplanmıştı.. Bölgenin ve kentün gereksinimlerini karşılamının yanı sıra Selanik, Edirne, Bursa, Konya, Diyarbakır, Musul, Şam, Halep gibi merkezlerde diğer bölgelerin ihtiyaçlarını da karşılayacak düzeyde üretimde bulunulmaktaydı. Bu bölgeler, atölyelerde de olsa, önemli miktarda ücretli işçi istihdam etmekteydi. Örneğin, XIX. yüzyılın başında Halep'te, Şam'da, Bursa'da büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan on binlerce dokuma işçisi istihdam edilmekteydi. Liman kentlerinde ulaşım sektöründe, madenler ve inşaatlarda çalıştırılan işçiler ise ücretli emeğin bir diğer önemli kesimini oluşturmaktaydı. Madenlerde çalıştırılan işçilerin bir kısmını asker işçiler oluştururken diğer kesimini de "çiftçi-işçiler" ya da "köylü-işçiler" oluşturuyordu. Çiftçilerden ve köylülerden oluşan maden işçiliği ise süreklilik taşımamaktaydı. Örneğin, Ereğli madenlerinde çalıştırılan bu türden işçiler maden işçilerinin dörtte üçünü oluşturmaktaydı ve madenlerde iki-üç hafta çalışıyorlardı (Quataert, 1987). İhracat merkezi olan İzmir gibi kentlerde ise, incir, üzüm ve tütünün işlenip, ihracata hazır hale getirilmesinde çalışan işçilerin sayısı önemli boyutlara ulaşmaktaydı. XIX. Yüzyılın sonunda demiryolları yapımında çalışan işçilerin sayısı da küçümsenmeyecek sayılara ulaşmıştı. Ancak bu işçiler, daha çok asker işçilerden oluşmaktaydı; çok ağır koşullarda, oldukça düşük ücretler karşılığında çalıştırılıyorlardı (1902-1903 yıllarında sadece su sorunu nedeniyle 400 kişi koleradan ölmüştü). Örneğin, sadece Hicaz demiryolu inşaatında çalışan işçilerin sayısı 6.000 civarındaydı. Devlet bu demiryollarında çalışacak nitelikli asker işçilerin sayısını çoğaltabilmek için dülgelik, marangozluk, demircilik, duvarcılık ve taşçılık gibi işlerden anlayanları askere çağırıyordu (Gülsoy, 1994; Onur, 1953).

XIX. yüzyıla birlikte geleneksel zanaat yapısı ithalat malları karşısında sarsıntı geçirip, rekabet açısından kendini yeniden yapılandırırken, devletin gereksinim duyduğu alanlarda zanaat ölçeğinden fabrikaya geçiş başlıyordu.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru özellikle ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan fabrikalar sanayi içinde önemli bir yer tutmaya başlarken, modern anlamda sanayi işçisinin oluşumuna da olanak sağlıyordu. Tersaneler, baruthaneler, kundura, fes ve çuha fabrikaları bu türden işçi çalıştıran devlet fabrikalarını oluşturmaktadır. Ancak, demiryolu inşaatında olduğu gibi, bu fabrikalarda da çalışanların gözardı edilmeyecek kadar önemli bir bölümünü asker işçiler oluşturmaktaydı (Çatma, 1998; Toprak, 1986). Bu durum, Batı'dan farklı bir oluşuma denk düşerken, modern işçiliğin büyük ölçüde devletin bir ürünü oluşunun ötesinde, bir de klasik işçi tipinden farklı olarak "asker işçi" kitlesi yaratıyordu. Aslında "asker işçi" olgusu sadece bu fabrikalara özgü değildi. Daha önceleri de askerler ziraat, inşaat, yol-köprü ve küçük atölyelerde (fırıncı-helvacı), madenlerde, harp sanayii denilebilecek dökümhanelerde, silahhanelerde çalıştırılmış (Çatma, 1998), "asker işçilik" hem Osmanlı döneminde hem Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin sıkça başvurduğu bir istihdam biçimi olmuştu. İhtiyaç duyulan işçiler ya mevcut askerlerin içinden, ya da ihtiyaç duyulan mesleklerden siviller askere alınarak karşılanıyordu. Yabancı sermaye ise limanlar, demiryolları, madenler ve ticari tarım ürünleri alanlarının yanı sıra kamu hizmeti gören alanlara da yatırım yaparak, bir yandan modern işçi sınıfının oluşum sürecini hızlandırmakta, öte yandan nicel olarak çalışanların sayısını artırmaktadır (Sencer, 1969; Akkaya, 1998).

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin istihdam ettiği asker işçilerin dışında, sanayinin ücretli emek gereksinimini karşılayan diğer kaynaklar, çeşitli nedenlerle (kuraklık, kıtlık, siyasal baskı, ekonomik bunalım, mülksüzleşme, büyük kentlerin çekiciliği gibi) topraktan koparak göç eden köylüler ile kapitalist dünyanın malları ile rekabet edemeyip üretim araçlarını kaybetmiş olan zanaatkârlardır. XVII. yüzyıldan itibaren kapitalizmin etki alanına giren Osmanlı İmparatorluğu rekabet gücünü yitirmiş, lonca teşkilatı darbe yemeye başlamıştır. Bunun sonucunda, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru ilk mülksüzleşmiş, üretim araçlarından kopmuş işçiler, devletin silah sanayii ile dokuma sektöründe ortaya çıkmaya başlamışlardır (Sencer, 1969).

Osmanlı İmparatorluğu'nda dokuma sektörünün gereksindiği emek gücünü, hem tezgahlarda üretimin yapıldığı dönemde, hem de fabrikalarda üretimin yapıldığı dönemde, büyük ölçüde kadın ve çocuk işçiler karşılamaktaydı. Bu durum, modern anlamda sanayi işçiliğinde kadın emeğinin de önemli bir

yerinin olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru atölye ve tezgahlarda üretimde bulunan dokuma sektörü bunalımla karşı karşıya kalmakla birlikte, dönemlere bağlı olarak zaman zaman canlanmış, fabrika ortamı dışında küçük, dağınık atölye ve evlerde önemli boyutta geleneksel sanayi işçisini istihdam etmeye devam etmiştir ki yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu işçilerin önemli bir bölümünü özellikle kadınlar ve çocukları oluşturmaktadır (Geleneksel sanayi işçilerinden kadınların çoğu evlerde çalıştılarından, ne yazık ki tarihçiler tarafından yok sayılmış, ya da yeterince göz önünde tutulmamıştır). Kadın ve çocuk emeğinin yoğunluğu ve bu emeğin kontrolünün görece kolay oluşu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işçi evlemlerinin zayıflığının nedenlerinden birini ortaya koymaktadır. Örneğin, 1850 yılında Şam'da dokuma sektöründe çalışan 3256 işçinin 1630'u çocuk işçidir ve bunların büyük bir çoğunluğunu da kız çocuklarıdır (AE, 1850). Aynı şekilde, 1890'lı yılların başında Tarsus ve Mersin'de manüfaktürde çalışan işçilerin önemli bir kısmını da kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır (AE, 1893). Benzeri bir durum, Diyarbakır, Bursa, Selanik, Lübnan gibi dokumacılığın geliştiği kentler için de geçerlidir. Öte yandan, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa gibi ipekçilik ve dokuma sektörünün geliştiği alanlarda fabrika üretimine geçilmiş, köle emeğinin yanı sıra büyük ölçüde ücretli işçi de çalıştırılmaya başlanmıştır. 1850 yılında bu fabrikalarda çalışan sanayi işçisi sayısı yaklaşık 1.700 iken, 1850'lerin sonunda bu sayı iki kat artarak yaklaşık 3.800'e yükselmiştir. Bu işçilerin önemli bir bölümünü evlenme çağına gelmemiş gayri müslim genç kızlar ve kadınlar oluşturmaktaydı. Bölgedeki işçi sıkıntısına bağlı olarak daha önce çalışma hayatına girmeyen kadınlar sonra da genç kızlar ve kız çocukları çalışmaya başlamışlardır (Akkaya, 1996). XX. yüzyılın başında Selanik'te, Drama'da, İskeçe'de ve benzeri yerlerde yaşları 8-10 arasında olan çok sayıda küçük kız çalıştırılmaktadır (Sülker, 1976). Örneğin Şark Halı Şirketi'nin tezgahlarında 15.000 civarında kadın ve çocuk çalıştırılmaktaydı ve bunların önemli bir bölümünü kız çocukları oluşturmaktaydı (Erişci, 1951). Sürekli yaşanan savaşlardan dolayı erkek işgücünde meydana gelen kayıplar nedeniyle kadın ve çocuk işgücünün ekonomideki yeri ve önemi de artmaya başlamıştır (Makal, 1997). Savaş dönemleri kadın ve çocuk emeğinin sektörel dağılımındaki kompozisyonu da değiştirmiş, çeşitlendirmiştir. Ağırlıklı olarak dokuma ve gıda sektöründe çalışan kadınlar ve kızlar hizmet sektörü ve benzeri başka alanlarda da istihdam edilmeye başlanmıştır (Toprak, 1995).

Örneğin savaş döneminde İstanbul'da çalışan 7.185 kadın işçinin önemli bir bölümünün genç kız ve çocuklardan oluştuğu belirtilmektedir (Makal, 1997). 1920 yılında ise İstanbul'da ayakkabıcılık, dokuma, gıda, hizmet sektörlerinde ve küçük fabrikalarda yaklaşık 4.200 çocuk işçi çalıştırılmaktaydı ve bunların önemli bir bölümünü de kız çocukları oluşturmaktaydı (Moore, 1995). Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle dokuma sektöründeki işgücü içinde kız çocuklarının önemli bir yer tuttuğu, üretime önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. İşgücü içinde oldukça önemli bir paya sahip olan kız çocuklarının düşük ücretlerle uzun süre çalıştırılması, çocuk emeğinin üretimdeki ve artı değer yaratmadaki yerinin önemine işaret etmektedir. Kadın işgücünün en önemli özelliği ise bir süreklilik taşımasıdır; kadınlar genellikle evleninceye kadar çalışıp daha sonra işten ayrılmaktadırlar. Evlenme yaşının küçük oluşu nedeniyle kadın işçilerin işçilik süreleri kısadır ve bu durum, sınıf bilincinin oluşumunda önemli bir zaafa neden olmaktadır.

Bu dönemin işçi kitlesinin önemli özelliklerinden biri de işçilerin önemli bir bölümünün Müslüman olmayan kesimlerden, özellikle Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmasıdır. Bu nedenle de sınıfsal bütünlük sağlanamamış, milliyetler arası farklılık iş bulmada ve edinilen işi korumada ön plana çıkmış, işverenler ise bu durumu işçiler aleyhine kullanmakta tereddüt etmemişlerdir. İşlerini kaybetmek istemeyen işçiler, bir başka milliyetten işçiye işini kapurmaktansa düşük ücretle çalışmaya razı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist hareketin gelişimine bağlı olarak milliyetler arasındaki farklılıklar giderilmeye çalışılmışsa da bunda pek başarılı olunamamıştır. Her milliyet kendi örgütü altında toplanmayı tercih etmekten yana olmuştur. Bunun en önemli istisnalarından birisini XIX. yüzyılın başında kurulmuş olan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) oluşturmuştur. Her milliyetten işçiyi sınıfsal temelde bir çatı altında toplamaya çalışmıştır (Akkaya, 1991). İstanbul'da da ismi "beynelmilel" diye başlayan çeşitli sendikalar kurulmuştur. Ne var ki, çok az sayıdaki bu türden örgütlenmelerin işçiler arasındaki milliyet temelinden kaynaklanan ayrışmayı ortadan kaldırdığını söylemek mümkün değildir.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda bölünmelerin, ayrışmaların da tarihidir. Bu bölünme ve ayrışmadan en çok etkilenense işçi sınıfı olmuştur. Çünkü, bu dönemin

nitelikli sanayi işçilerinin önemli bir bölümünü Ermeni, Rum ve Musevi işçiler oluşturmaktaydı. 1915 kısmi sanayi sayımına göre, sanayi işçilerinin % 60 Rum, % 15'i Ermeni, % 10'u Yahudi'ydü (DİE, 1973). 1919 yılında Batı Anadolu'daki imalat sanayiinde çalışan 22.000 işçinin % 85'i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı (Tezel, 1982). İşçi sınıfının bir diğer özelliği de vasıflı işçi niteliğindeki usta, teknisyen, mühendis gibi işçilerin yabancı uyruklulardan oluşmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım yapmış olan yabancılar en iyi ücreti yabancı uyruklu işçilere vermekteydiler. Onları gayrimüslimler izliyordu. En düşük ücreti ise Müslümanlar almaktaydı. Bu durum işçi sınıfını bölüyor, Müslüman işçiler ile gayri-müslim işçiler arasında gerginliklere neden oluyordu. Öyle ki, zaman zaman işverenler gayrimüslim işçilerin yüksek ücret taleplerine karşı gelirken, onların yerine Müslüman işçi alacağı tehdidinde bulunuyordu (Augustinos, 1997). Bu durum ise, Müslüman işçiler ve gayrimüslim işçiler arasında gerginliklere ve bölünmelere yol açmakta, sınıf bilinci yerine milliyet temelindeki bir bilincin gelişmesine neden olmaktaydı.

XX. yüzyılın başına ilişkin bir çalışmada Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 1910 yılında yaklaşık 400 bin işçinin bulunduğu belirtilmektedir. Bu işçilerin yaklaşık 23 bini İstanbul'da, 275 bini Anadolu'da, 55 bini Lübnan, Kudüs, Musul ve Bağdat'ta bulunmaktaydı. 165 bin işçi istihdam eden dokuma sektörü ücretli emeğin yoğunlaştığı en önemli daldı (Eldem, 1970). Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları daralmış, Cumhuriyet ilan edildiğinde önemli sanayi merkezleri sınırların dışında kalmıştır. 1927 Sanayi sayımına göre 256.855 sanayi işçisi bulunmakta, bunun yaklaşık 110.000'i tarım sanayiinde, 48.000'i dokuma sanayiinde çalışmaktadır (DİE, 1969). 1910 yılından 1927 yılına kadar toprak kaybı nedeniyle Osmanlı işçilerinin yaklaşık yarısı sınır dışında kalmıştır. 1908-1914 dönemi Ermeni işçilerin, 1919-1923 dönemi Rum işçilerin savaşlar, göçler, tehcir ve nüfus değişikliği nedeniyle Osmanlı işçi sınıfı dışına düşükleri dönemlerdir. I. Dünya Savaşı'nda 800.000 Ermeni, 200.000 Rum "katli ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında" ölmüş (Bayur, 1983), 1912-1923 döneminde de yaklaşık 1 milyon civarında Rum Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmıştır (Keyder, 1982).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sanayileşme düzeyine bağlı olarak Cumhuriyet'e miras kalan sanayileşme ve onun yarattığı işçi sınıfının nicel

düzeyi son derece sınırlı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında 200.000 civarında olduğu tahmin edilen ücretlilerin toplam nüfusa oranı yüzde 1'i bile bulmamaktadır (Makal, 1997). Bu işçilerin sendikal hareketin önemli bir kesimini oluşturması, işçi hareketinin güç kaybını göstermesi, edinilen birikim ve deneyimin de yok olması anlamına gelmektedir.

1.2. Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi eylemlerine XVI. yüzyıldan itibaren inşaat işkolunda rastlanmaktadır; inşaat işçileri ücret ve çalışma koşullarından kaynaklanan sorunlar nedeniyle iş bırakma eylemlerine başlamışlardır (Tunçay, 1967; Kök, 1977). XVII. yüzyılda ise, Bursa'nın desenli kumaş imalathanelerinde çalışan zanaatkarlar ücretleri düşürüldüğü için ustalara karşı greve gitmeyi adet haline getirmişlerdi (Vatter, 1998). Tarım ve madencilik işkollarında XVIII. yüzyılın başından itibaren işçi eylemleri görülürken, padişahlar bunları önlemek için fermanlar çıkarıyorlardı (Güzel, 1981; Güzel, 1996). İşçilerin yeni üretim ilişkilerine ilk tepkileri makine kırıcılığı biçiminde olmuştur. Makinelerin kendilerini işsiz bırakacağına inanan emekçiler, bu tür eylemlere ilk olarak 1830'lu yıllarda Rumeli'de başvurmuşlardı. Makine tahrip hareketleri 1840'dan sonra da hızlanarak devam etti. 1908 yılında Çoğu kadından oluşan Uşaklı halı dokumacılarının makinelere yönelik isyanı ise makineleşmeye karşı direnişin XX. yüzyıla kadar sürdüğünü göstermektedir (Sencer, 1969; Karakışla, 1998). İşçilerin 1863'e dek geliştirdikleri direniş ve mücadele biçimleri, işi savaştırmak, işi terk ederek “memlekete dönmek”, bir üst makama şikayette bulunmak gibi hareketlerdi. Ancak bu hareketler gerek genel gidişleri, gerek amaçları, gerekse örgütlenme biçimleri açısından 1863-1908 döneminin tatil-i eşgal (grev) olaylarından oldukça farklıydı.

Osmanlı işçi eylemlerinin gerçek bir grev niteliği kazanması ve kamuoyunda yankı bulması 1863'ten sonraki yıllara rastladı. İlk grev 1863 yılında Zonguldak'ta kömür madeni işçileri tarafından gerçekleştirildi (Karakışla, 1998; Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, 1990). 1872-1876 arasında ağırlaşan ekonomik koşullar altında meydana gelen grevlerde ücretlerin zamanında ödenmesi talep edilmekteydi. 1863 yılındaki grevden

sonra, dördü 1872 yılında olmak üzere, 1876 yılına kadar 16 grev ve bir grev dışı eylem gerçekleştirildi. 1877 yılında tespit edilmiş greve rastlanmazken, 1878-1880 döneminde ise 1878 yılında dört, diğer yıllarda üçer kez olmak üzere toplam 10 kez greve gidilmiştir (Güzel, 1996; Akkaya, 1998).¹ Başlıca talepler ise ücretlerin düşük değerli paralarla ödenmesine karşı çıkma, ücret arttırımı, iş saatlerinin kısaltılması ve birikmiş ücretlerin ödenmesidir. Bu grevler kısa süreli olmasına rağmen küçümsenmeyecek oranda başarı ile sonuçlanmış, birçok grevde işçilere karşı polis ya da asker kullanılmıştır. 1881 yılında tespit edilen grev yokken, 1882-1906 döneminde 31 grev gerçekleştirilmiştir. 1907 yılında ise grev hareketlerine rastlanmamaktadır. Bu durum, grevlerle ekonomik ve siyasal koşullar arasında yakın bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Grevler, ekonomik krizin artışıyla doğru orantılı olarak artmış, siyasal baskı arttıkça azalmış ve İstibdat yönetimiyle birlikte silinmeye yüz tutmuştur. 1863-1908 dönemi grevlerinin önemli bir özelliği, 58 grevin 34'ünün (yaklaşık yüzde 60') İstanbul'da gerçekleştirilmiş olmasıdır (Ancak, bu envantere dahil edilmemiş olan Şam ve Halep'teki grevler de dikkate alındığında İstanbul'un payı düşecektir). İstanbul'u Selanik izlemektedir. Bu grevlerin bir diğer özelliği ise arkalarında güçlü işçi örgütlerinin olmayışıdır. Bu dönemin grevlerinde Osmanlı vatandaşı olmayan nitelikli yabancı işçilerin önemli katkısı olmuş, grevlere Türklerden, daha doğrusu bir bütün olarak Müslümanlardan katılım çok sınırlı kalırken, grevciler daha çok Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi işçilerden oluşmaktadır. Grevler süresince etnik ve dinsel ayrılık büyük ölçüde aşılmış, ortak sorunlar için birlikte mücadele edilmiştir (Güzel, 1996).

İşçi hareketinde asıl büyük sıçrama, 1907 yılı suskunluğundan sonra, II. Meşrutiyetle birlikte 1908-1913 döneminde yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908'i takip eden Ağustos ve Eylül ayları, işçi hareketinin zirveye çıktığı ve bir grev dalgasının Osmanlı ülkesini boydan boya kapladığı aylardır. İmparatorluğun en batıdaki şehirlerinden en doğudaki şehirlerine kadar belli başlı tüm merkezlere yayılan 1908 yılındaki grevlerde

¹ Grevler üzerine yapılmış olan çalışmalar ne yazık ki yeterli olmadığı için, özellikle Osmanlı İmparatorluğunda sağlıklı bir grev envanteri çıkarmak mümkün olmamıştır. Her yeni çalışma grev sayısını artırmaktadır. Vatter'in Şam üzerine yapmış olduğu araştırma özellikle 1870-1910 arasında çok sayıda grev yaşandığını göstermektedir. Ne var ki, bu grevler mevcut envantere henüz dahil edilmemiştir. Oysa Şam'daki grevler, geleneksel olmayan sanayi işçisinin çalışma koşullarına yönelik tepkisini ortaya koymak bakımından büyük bir değer taşımakta, onların mücadeleciliğine işaret etmektedir.

(toplam 138; 41'i İstanbul'da, 31'i Selanik'te) düzensiz ücret ödemelerine son verilerek ücretlerin artırılması ve kötü çalışma koşullarının düzeltilmesi başlıca taleplerdi. Grevlere on binlerce işçi katılmıştı. Sadece 30 greve katılan tespit edilebilmiş işçi sayısı 42.000'i bulmaktaydı (Güzel, 1996). İlk bakışta “ekonomik” konularla sınırlı gözükken bu taleplerin yabancı sermaye işletmelerinde uygulanan ücret politikasına bir tepkiyi de içermesi dikkat çeken bir özellik olmaktaydı. İşçiler 1908 grevlerinin büyük çoğunluğunda İttihat ve Terakki merkezinden ya da mahalli komitelerinden hakemlik beklemiş, talep etmiştir. Ne var ki, beklediği karşılığı görememiştir. Çünkü, çalışma hayatına yönelik sorunları gündemine almamış olan İttihat ve Terakki için işçi hareketleri yeniydi. İttihat ve Terakki'yi şakına çeviren bu yeni işçi hareketlerine öncülük edecek bir sol oluşum ise yoktu.

1908 grevlerinin üç önemli sonucu oldu. Bunlardan birincisi işçi basınında bir canlanmaya yol açması; ikincisi işçileri örgütlenmeye, sendika kurmaya itmesi; üçüncüsü ise kurulan siyasi partilerin dikkatini çekerek ülkede bir işçi sorunu olduğunu, bu nedenle parti programlarında buna yer vermek gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmış olmasıdır. Özellikle sosyalist düşünceyi savunan parti ve kuruluşların 1908 grevlerinden sonra canlılık kazanması ise bu açıdan ayrıca zikredilmeye değer bir durumdur.

“Hürriyet, Adalet, Musavat” sloganlarıyla iktidara gelerek II. Meşrutiyet'i ilan eden İttihat ve Terakki yönetimi, 1908 grevlerinin biran önce önünü almak ve yabancı sermayeye güvence vermek amacıyla bir yandan kolluk güçlerini grevcilerin üzerine sürdü, bir yandan da “Tatil-i Eşgal Kanunu” gibi yasal düzenlemeler yoluyla, greve gitmeyi belli süreclere bağlayarak etkisizleştirmeye, sendikal örgütlenmeyi önemli ölçüde yasaklamaya, işçi hareketini baltalamaya yöneldi. İşçiler, iktidarın baskıcı tavrına çeşitli miting ve gösterilerle yanıt verdiler. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu, Osmanlı Parlamentosu'nda görüşülmekte olan “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat”ın işçiler lehine kanunlaşmasını sağlamak amacıyla 19 Haziran 1909'da Selanik'te büyük bir miting düzenledi. Miting gecesi Meclis başkanına bir telgraf çekilerek işçilerin protestosu iletildi. Siyasal içeriği açık olan bu tür eylemlere, İzmir, Kavala, Drama ve Edirne'de de başvuruldu. 1909 yılının işçi hareketleri açısından bir diğer önemli özelliği de, 1 Mayıs İşçi Bayramı'nın Osmanlı topraklarında ilk defa kutlanmış olmasıydı. Daha

sonra bu kutlamalara 1910, 1911, 1912 yıllarında devam edilmiş, 1913 ve 1914 yıllarında İttihat ve Terakki bu kutlamaları engellemeye çalışmıştır.

Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yürürlükte olduğu 1909 ve izleyen yıllarda, grev olayları, tamamen ortadan kalkmadıysa da önemli ölçüde azaldı. 1908 yılında 138 grev gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, 1909-1913 döneminde 40 grev gerçekleştirildi (Güzel, 1996; Akkaya, 1998). I. Dünya Savaşı'nın yaşandığı yıllarda ise biri 1914 yılında Zonguldak'ta maden işçilerinin, diğeri 1915 yılında İzmir'de tütün işçilerinin gerçekleştirdiği iki grev yaşandı. 1909 sonrasının grevlerinin en önemli özelliğinden biri örgütlü işçilerin önderliğinde gerçekleştirilmiş olması ve işçi hareketinin bu grevler sürecinde sosyalist hareket ile tanışmış olması, diğeri ise bu grevlere kadınların da yoğun katılımıdır.

İşçi hareketi, İttihat ve Terakki'nin 1913'te iktidara tek başına el koymasının ardından, yükselen milliyetçi akımların ve savaş koşullarının da etkisiyle beş-altı yıl sürecek bir sessizliğe gömüldü. Mütareke ertesini oluşan iktidar boşluğu, adeta yeni bir özgürlük ortamı yaratmıştı. Dönemin gazeteleri, özellikle yabancı sermayeye ait işyerlerinden değişik grev haberleri vermeye başladı. Bu grevlerden bazıları, Hüseyin Hilmi'nin başkanlığını yaptığı Türkiye Sosyalist Fırkası'nın etkisindeydi. Ancak bu Fırka'nın 1922'de önderlik ettiği grevler başarısızlıkla sonuçlandı. 1919-1922 döneminde toplam 22 grev gerçekleştirilebildi (Güzel, 1996). Grevlerin en yoğun yaşandığı yıllar ise 1919 ve 1920 yıllarıydı. 1923'e gelindiğinde, Selanik-İstanbul merkezli gelişen, II. ve III. Enternasyonal'le ilişki içinde bulunan sosyalist hareket iyice zayıflamıştı. Böyle bir ortamda, 1923'ün Temmuz-Kasım ayları arasında, İstanbul'da, Edirne'de, Aydın, İzmir ve Zonguldak'ta, kendiliğinden gelişen işçi hareketlerine ve grevlere tanık olundu. Grevlerin büyük çoğunluğu yabancı sermayeli işletmelerde patlak vermişti. Bu grevlerde işçiler, yabancı istilacılara karşı zafer kazanmış bir ulusun üyeleri olarak hareket ettiler ve sınıfsal çıkarlarını ulusal çıkarlara referansla dillendirdiler. Oysa, yeni rejimin hakim sınıfları, işçi sınıfını Cumhuriyet'in inşa sürecinde bağımsız bir güç olarak görmek istemiyordu ve çok geçmeden, Cumhuriyet Türkiyesi'nin işçi hareketlerini "ulusal çıkarlar" adına basturmaktan geri durmayacaktı.

1863-1922 dönemini kapsayan yarım yüzyıllık dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde meydana gelen 260 grevin 77'si (%30) İstanbul'da gerçekleştirildi. Madenlerde ve tersanede grevlerle başlayan işçi hareketi zamanla diğer işkollarına yayıldı. Çalışma koşullarının oldukça ağır olduğu gıda ve dokuma sektörü ile demir yolu ulaşımı en çok grevlerin yaşandığı alanlar oldu. Modern ve geleneksel sanayi işçilerinin iç içe geçtiği gıda ve dokuma sanayiindeki grevlerin yoğunluğu işçi hareketi açısından üzerinde dikkatle durulması gereken bir özellik taşımaktadır. Osmanlı imparatorluğundaki grev sayısı ile Fransa'daki grev sayısı karşılaştırıldığında, grevlerin önemli boyutlara ulaşmadığı görülmektedir. Örneğin en çok greve gidilen 1908 yılında grev sayısı 138 iken, Fransa'da aynı yıl gerçekleştirilen grev sayısı 1.073'tür (Montreuil, 1947), ve bu rakam Osmanlı İmparatorluğu'nda 1863-1922 döneminin toplam grev sayısının yaklaşık dört katıdır. Bu durum, Osmanlı'da grevlerin Batı'daki gibi hiçbir zaman isyan boyutunda yaşanmadığını göstermektedir. 1908 grevleri bir isyan özelliği taşımaktan çok, bir "ilanı hürriyet" grevleri özelliği taşımaktadır. Grevlerin yabancı şirketlerde, gıda ve dokuma sektörlerinde yoğunlaşması ise buradaki çalışma koşullarının ağırlığını, sömürü düzeyini ve işçiler arasındaki etnik düzeydeki ayrımcılığı göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Sınırlı sayıdaki Osmanlı işçisinin 1894 yılında İstanbul'da yaklaşık 4.000 işçinin çalıştığı Tophane fabrikalarındaki ilk örgütlenme çabası, Osmanlı Amele Cemiyeti yöneticilerinin tutuklanması ve sürgüne gönderilmesi ile son bulmuştur.² 1908 yılında görece oluşan özgür ortamda, çalışma koşullarını protesto etmek, ücretlerin arttırılmasını sağlamak amacıyla çok sayıda greve giden Osmanlı işçisi bu eylemlik içinde örgütlenme gereğini de duymuş, bu yönde çabalar sarf etmeye başlamıştır. Demiryollarında başlayan sendikal örgütlenme işçilerin yoğunlaştığı diğer alanlara da yayılmaya başlamıştır. Ancak, grev sürecinde kurulan sendikaların ömrü de çoğunlukla kısa olmuş, genellikle grevlerden sonra varlıklarını sürdürememişlerdir.

Bu eylemlilik ve örgütlülük, ekonomik, siyasal ve sosyal faktörlerden etkilenen iş hukuku mevzuatının oluşturulması gerekliliği kuralını işletmiş,

² Emek tarihi açısından ilk işçi örgütüne ilişkin L. Erişçi'nin küçük broşüründe yarattığı yanlışlık ne yazık ki bugün de tamamen giderilmiş değildir. Bir masonik esnaf örgütlenmesi olan Amele Perver Cemiyeti (adı yanlış biçimde Ameleperver Cemiyeti olarak yazılmaktadır) ne yazık ki hala pek çok kaynakta ilk işçi örgütü olarak gösterilmektedir.

böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1908 yılı grevlerinden sonra, ilk kez ülke düzeyinde çalışma ilişkilerini düzenlemek amacıyla 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu (TEK) çıkarılmıştır. Çalışma ilişkilerini düzenleyen bu kanun ilk kez yaygın bir alana uygulanmış ve tek-parti yönetimi döneminde de yürürlükte kalarak bu işlevini sürdürmüştür. Bu kanun, hükümetten imtiyaz ve ruhsat alarak kurulan ve genel hizmetlerle ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda sendika kurulmasını yasaklamış; greve gidebilmek için bir uzlaşma sürecinden geçmeyi zorunlu kılmıştır (Gülmez, 1991). Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu ve benzeri düzenlemelerle, daha çok, işçi haklarının sınırlandırılması ve üretimin artırılması amaçlanmıştır.

TEK ile sendikal örgütlenmenin yasaklanmasındaki temel amaçlardan biri 1908 sonrası işçi örgütlenmelerinde sosyalist akımların etkisinin kırılması ise, bir diğeri de işçilerin sınıf kimliğini edinecekleri sendikal örgütlerden yoksun bırakılmalarıdır. Sendikal örgütlenmeyi, hükümetten imtiyaz ve ruhsat alarak kurulan ve genel hizmetlerle ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda yasaklayan İttihat ve Terakki yönetimi, sınıf bilincinin oluşumunu engelleyecek esnafvari örgütlenmeleri ise özendirmiştir. TEK'in yasalasmasından bir yıl sonra, 1910'da, 51 esnaf ve zanaatkar cemiyetinin kurucu üye sayısı 11.760 kişiyi bulmaktadır. Bu durum, esnaf ve zanaatkarların dışında önemli sayıda ücretli çalışanın da bu derneklerin çatısı altında toplandığına işaret etmektedir (Toprak, 1982).

TEK'teki yasaklamalara rağmen işçiler, 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'na göre "cemiyet" adı altında ama sendikal içerikli olarak örgütlenmeye devam etmişlerdir. İstanbul, Selanik, İzmir, Bursa, Zonguldak, Samsun gibi işçilerin yoğunlaştığı yerler bu türden örgütlenmelerin de gerçekleştiği yerlerdir. XX. Yüzyılın başında (1909-1910) buralardaki sendikali işçi sayısının 125-150 bin kadar olduğu belirtilmektedir (Benoraya, 1910; Akkaya, 1991). Sınıf temeline ve sosyalist düşünceye dayanan örgütlenmeler bu dönem hız kazanmaya başlamış, bu ilk örgütlenmelerden biri ve en önemlisi Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu olmuştur. Bu türden örgütlenmeler ile birlikte Osmanlı işçi hareketi siyasal boyut da kazanmaya başlamıştır.

1909 Tatil-i Eşgal Kanunu'nda kamu hizmeti veren kuruluşlar ile ruhsat ve imtiyaz sahibi işletmelerde sendika kurulması yasaklanmasına rağmen, işçiler, yine aynı yıl yürürlüğe konmuş olan Cemiyetler Kanuna göre örgütlenerek

bu yaşağı aşmaya çalışmışlardır. Bu dönemde işçiler bazen tam bir işçi sendikası biçiminde, bazen de sendika, dernek ve esnaf örgütlenmesinin iç içe geçtiği biçimler altında örgütlenmişlerdir. Böylece, 1894 yılında başlayan örgütlenme çabası 1908 yılından itibaren hayat bulmaya başlamıştır. Pek çok işkolunda ve kentte sendikal örgütlenmeye gidilmiştir. Selanik'te işçi örgütlenmesinde önemli katkıları olan işçi önderi A. Benaroya, 1910 yılında yaklaşık 150.000 civarında işçinin örgütlenmiş olduğunu belirtmektedir (Benaroya, 1910; Akkaya, 1991). Sendikal örgütlenmede önderliği Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudilerden nitelikli işçiler ile yabancı işçiler yapmaktadır. Tüm çabalara rağmen milliyet temelindeki örgütlenmeler ağırlıklı olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bunun en önemli istisnasını Selanik'teki Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu oluşturmuştur. Bir merkezi, üst örgütlenmeye yönelik bu federasyon milliyet temelindeki örgütlenmeyi aşmak için önemli çaba sarf etmiş, bünyesinde çeşitli milliyetlerden işçileri ve sendikalarını toplamayı başarabilmiştir. Ancak, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu türden çabalar iyice etkisizleşmiş, toprak kaybı ile birlikte Osmanlı işçisi milliyet temelinde giderek homojenleşmeye başlamıştır.

1919 yılında kurulan Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF), pek çok sendikanın kurulmasına önderlik etmiştir. Bu işçi örgütlerinin üye sayısı 5.000 civarındadır (Güzel, 1993). Yine 1919 yılında kurulmuş olan bir diğer sosyalist parti, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF), Türkiye İşçi Derneği adı altında kendi işçi örgütünü kurarak işçileri örgütlemeye çalışmıştır. Amaç, Türkiye'deki bütün işçi örgütlerini ulusal düzeyde bir tepe örgütünde bir araya getirmektir. Bu iki sosyalist partinin kurdukları işçi örgütlerinin dışında, cemiyet adı altında pek çok başka sendika da kuruldu. İstanbul'daki işçi örgütlerinde örgütlü bulunan işçilerin önemli bir kısmı gayri-müslimlerden oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra, İstanbul dışında İzmir, Edirne, Zonguldak, Eskisehir, Adana, Konya ve Bursa gibi kentlerde demiryolu taşımacılığı, tütün ve gıda, madenler, dokuma, deniz taşımacılığı, inşaat, basın ve yayım işkollarında işçi örgütleri faaliyette bulunmaktaydılar (Güzel, 1993). Bu dönem işçiler sendika ve "cemiyet" adı altında örgütlenmelerini sürdürmeye çalışmışlardır. Cemiyetler şeklinde örgütlenme, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun imtiyazlı şirketler ile kamu hizmeti gören kuruluşlardaki sendika yaşağını aşma kaygısından kaynaklanmaktadır. Ancak,

cemiyet türündeki örgütlenmeler esnaflar ile iç içe geçtiğinden, esnaf derneği özelliği ağır basan örgütlenmeler olarak kalmış, işçi sınıfının kendi kültürünü ve bilincini yaratacak olan sendikalara dönüşmemiştir. Kuşkusuz bu durum yönetenlerin, işçi sınıfının sınıf bilinci ve kültürü edinmesini engellemek için yaptığı bilinçli bir tercih ve uygulama idi. Bu nedenle de örgütlenme deneyimi ve birikimi açısından Cumhuriyet Türkiye'sine kalan miras oldukça sınırlı olmuştur.

1894'te, Tophane'de savaş sanayii'nde başlayan örgütlenme ise biraz ağır da olsa, yasaklamalara rağmen çeşitli iş kollarına yayıldı. Çok 'uluslu' çok dinli bir yapıya sahip olan İstanbul ve Selanik'te işçiler milliyet ve din farkını aşmaya çalışarak aynı çatı altında toplanmaya çalıştı. Ancak bağımsızlık mücadeleleri, savaşlar, göçler ve tehcir nedeniyle bu süreç kesintiye uğradığı gibi, nitelikli işçilerin önemli bir bölümü de sınırların dışında kaldı. Bu süreç yaşanmayıp, nitelikli işçilerinin önemli bir kısmı kaybedilmesiydi İmparatorluk döneminden Cumhuriyet dönemine işçi sınıfı adına küçümsenmeyecek bir örgütlenme ve eylemlilik deneyimi kalacaktı.

İşçi sınıfına süreklilik açısından bakıldığında Osmanlı döneminde önemli sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Madenlerde "çiftçi-işçiler"/"köylü-işçiler", dokuma sanayii'nde evlenme yaşına kadar çalışan kadın işçiler, gıda sanayii'nde –özellikle tütün işlemede- mevsimlik işler, demiryolu inşaatı ve bazı askeri fabrikalarda "asker işçiler" işçi sınıfının kimliğinin oluşumunda süreklilik açısından önemli kısıtlılıklar yaratmıştır. Osmanlı işçisinin niceliksel açıdan önemli bir kesimini oluşturan bu grubun sınıf bilincinin gelişmesinde de en önemli engeli oluşturduğu düşünülebilir. Cumhuriyet Türkiye'si Osmanlı'dan bir de böylesi bir olumsuzluğu miras olarak devralmıştır.

2. Düzen Ve Kalkınma Kıskaçında İşçi Sınıfı (1923-1960)

2.1. Sanayileşme Çabaları ve Ücretli Emeğin Gelişimi

1923'e kadar geçen on yılda Türkiye, çoğunluğunu 18 ile 50 yaş arasındaki erkeklerin oluşturduğu yaklaşık 4 milyon nüfusunu kaybetmiştir. Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Rumların içinde işçiler küçümsenmeyecek bir oran oluşturmaktadır (Keyder, 1982). Cumhuriyet Türkiye'si bağımsızlık mücadelesinin ertesinde hem savaşlardan hem de göçlerden kaynaklanan önemli bir işgücü açığı sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Keyder (1982), iş gücündeki

azalmanın nüfustaki azalışa oranla çok daha fazla olduğunu belirtmektedir. 1927 yılında nüfusun % 23'ünün altı ya da daha küçük yaşta olması ise Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında işgücü sorununun devam ettiğini göstermektedir.

Osmanlıdan işçi sınıfı adına nicelik ve nitelik açısından önemli bir miras devralamayan Cumhuriyet, sanayileşme sürecine bağlı olarak bir yandan niceliksel, diğer yandan niteliksel açıdan yeni bir işçi sınıfının oluşumu sorunu ile karşı karşıyaydı. Savaşlar nedeni ile önemli bir yetişkin nüfus kaybına uğramanın yanı sıra tarımsal üretimi sağlayacak düzeyde yeterli işgücünün olmayışı da başlangıçta sanayiinin gereksindiği işçiyi sağlamada önemli bir sorun yaratmaktaydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım alanlarının işlenmesinde duyulan işgücü sıkıntısı, sanayinin gereksinim duyduğu işçi kaynağını da kısıtlamaktaydı. Ancak, köylerdeki sefalet ve yoksulluk bir çok köylüyü kentlerde iş aramaya itiyordu. Ne var ki, işçiliğin sürekli bir geçim kaynağı sağlayan bir meslek olmaktan çok, tarım gelirlerine ek geçici bir gelir kaynağı olarak görülmesi var olan fabrikalarda işçi devir hızının yüksek olmasına neden olmaktaydı. Öyle ki, kimi fabrikalar bu yüksek işçi devir hızı nedeniyle, üretimde sürekliliği sağlayabilmek için, ihtiyaç duyduğundan yüzde elli kadar fazla işçi almak zorunda kalıyordu (Makal, 1997). Cumhuriyet'in ilk yıllarında, devletin sanayileşme yönündeki çabasının bir ürünü olarak devlet fabrikaları kurulurken bu sanayi için yetişmiş ve hazır işgücü yoktu. İhtiyaç duyulan işçiler büyük oranda köylerden gelen tarım işçileriydi. 1950'li yıllara kadar işçiliği geçici bir meslek ve ek bir gelir kaynağı olarak gören, sanayi işçiliğini ve yaşam biçimini benimseyemeyen bu köylü işçiler ya işi terk edip tarım işçiliğine dönüyorlardı ya da hastalanıncaya kadar çalışmakta ısrar ediyorlardı. Kuruluş yıllarında fabrikalarda çalışan bu köylü işçilerin büyük bir bölümü sürekli işçiliği benimsemediği için endüstri işçisine dönüşmemiş, bu nedenle sendikalarda örgütlenmeye, grev ve benzeri eylemlerle hak aramaya sıcak bakmamışlardır. Daha sonraki bölümlerde de değinileceği gibi, bu yaklaşım, sendikal örgütlenmenin gelişmemesinde ve işçi eylemlerinin durgunluğunda önemli bir etken olmuştur.

1927 Sanayi Sayımı'na göre işgücünü oluşturanların yüzde 5.5'i (256.855 işçi) sanayi kesiminde çalışmaktaydı. Bu işçilerinin de yüzde 46'sı dörtten az işçi çalıştıran işyerlerinde istihdam edilmektedir (DİE, 1969). İstanbul'da 8.636

işyerinde 42.582 işçi çalışmaktaydı ki, bu da işyeri başına ortalama beş işçi düştüğü anlamına gelmektedir. İstanbul, Türkiye'deki işyerlerinin sekizde birine, bu işyerlerinde çalışan işçilerin de altıda birine sahip bulunmaktadır. 1927'de İstanbul ve İzmir, Türkiye nüfusunun % 10'unu ve imalat sanayii istihdamının % 20'sini oluşturmaktadır. Tarıma dayalı sanayi ile dokuma sanayiinde çalışanlar, işçilerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. 1930'lu yıllardaki sanayileşme çabalarına bağlı olarak sanayi işçilerinin de sayısı artmaya başlamıştır. Örneğin, 1934 yılı itibarıyla "Tevhik-i Sanayi Kanunu"ndan yararlanan kuruluşlar yaklaşık 66.000 işçiye istihdam olanağı yaratmıştır (Makal, 1999). Cumhuriyet'in ilk yıllarında İzmir, İstanbul, Denizli, Gaziantep gibi illerde de tezgahlarda üretimin sürdüğü, burada çalışanların önemli sayılara ulaştığı da göz önünde tutulursa, istatistiklere yansımayan tarım kesimindeki ücretli çalışanlarla birlikte 1930'lu yıllarda çalışan ücretli sayısı 900.000'e yaklaşmaktadır (Makal, 1999).³ İzleyen yıllarda ücretli çalışanlar sayısında artışlar yaşanmasına rağmen, bunların içinde İş Kanunu kapsamına giren ve örgütlenme hakkından yararlanabilecek olan ücretli emeğin oranı oldukça düşük kalmıştır. 1937 yılında İş Kanunu kapsamındaki işçi sayısı 180.00 iken (Çalışma Vekaleti, 1956), 1947 yılında bu sayı 289.147'ye, 1950'li yılında 373.961'e, 1960 yılında da ancak 754.875'e ulaşmıştır. İş Kanunu kapsamındaki bu işçiler sendikal örgütlenmeye yönelik doğrudan ve dolaylı yasaklamalar nedeniyle 1946 yılına kadar sendika kurma hakkından yoksun kalmışlardır. 1920'li yılların sonundaki düzenlemeler ile işçiler esnaf örgütleri çatısı altında örgütlenmeye yönlendirilmiştir. Yardım sandıkları ve demekleri, kooperatifler ve esnaf örgütleri işçilerin 1946 yılına kadar örgütlenebildikleri alanlar olmuştur. Yardım sandıkları zaman zaman sınırlarını zorlayarak fiili olarak sendika kimliği kazanmaya çalışmışsa da, bu türden çabalar çok sınırlı olmuştur.

Sanayinin belli bölgelerde yoğunlaşmasına bağlı olarak, ücretli emek de belli merkezlerde yoğunlaşmıştır. 1923-1960 döneminde, devletin sanayi yatırımlarını tüm ülkeye yayma istemine karşın, İstanbul ve İzmir ana merkezler olmayı sürdürmüştür. Bu iki kent Türkiye'nin toplam çalışan

³ Cumhuriyet Türkiye'sinin emek tarihi açısından önemli alanlarından birini oluşturmaya rağmen tezgahlardaki ücretli emeğe yönelik çalışmalar pek yapılmamıştır. Oysa pek çok yerde tezgahlarda üretim yakın dönemlere kadar varlığını sürdürmüştür. Bunun en örneğini oluşturan Buldan'da (Denizli) tezgahlara dayalı üretim 1980 sonrasında fabrika temelinde üretime geçilmesi ile yeni yeni ortadan kalkmıştır.

nüfusundaki payı % 29, imalat sanayii toplam istihdamındaki payı ise % 34 idi. Zaman içinde bu iki kent iktisadi önemlerini görece olarak arttırmışlardır (Tezel, 1982). İzleyen yıllarda da bu durum daha da pekişerek sürmüştür. Bu ise işçi hareketinin yaygınlığını sınırlayan bir özellik oluşturmaktadır.

2.2. Düzenin Oturtulması Sürecinde İşçi Sınıfı

1920'li ve 1930'lu yıllar rejimin oturtulduğu, düzenin yerleştirildiği yıllar olup, bu dönemin temel özelliği, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında kapitalizmin yerleşmesi ve gelişmesinin önünde yükselen birçok engelin ortadan kaldırılmasıdır. Siyaset, hukuk, eğitim, ideoloji, kültür alanları büyük bir sarsıntıyla yeniden düzenlenmiş ve kapitalizm öncesi dünyanın toplumsal biçimleri yerini, kapitalizmin içinde çok daha hızlı gelişebileceği bir kabuğa terk etmiştir (Savran, 1992). Tek parti dönemi (1923-1946), alt birimlerin merkezi bürokratik güce boyun eğdiği, seçimlerin ya hiç yapılmadığı ya da plebisit niteliğinde olduğu, parti sisteminin zayıf, tek bir partinin tekelinde veya egemenliğinde olduğu, yürütme gücünün ideolojik olarak dışlayıcı olduğu ve dar bir çevreden devşirildiği, sınıflara, etnik farklılığa, dile veya bölgecilğe dayanan alt kültürlerin bastırıldığı bir dönemdir.

Çalışma ilişkileri açısından, Cumhuriyet'in ilanından önce toplanmış olan ve ilk kez ulusal düzeyde işçilerin durumunu ele alan İzmir İktisat Kongresi'ne işçi grubunun sunduğu "İşçi Grubunun Esasları"nda önemli düzenlemeler önerilmiştir. Toplam 34 maddeden oluşan bu "Esaslar"da, ulusal düzeyde, işçi hakları oldukça ilerici ve köklü bir biçimde dile getirilmektedir. İlk kez bir araya gelen değişik yöredeki işçiler birbirlerini tanıma fırsatını bulmuşlar, ulusal düzeyde bir işçi örgütü kurulmasını kararlaştırmışlardır. Bu karar uyarınca yapılan çalışmalar sonucunda, merkezi bir tepe örgüt olarak, 1923 yılı Aralık ayında Türkiye Umum Amele Birliği kurulmuştur. İşçi Grubu, Kongre'de, sendika hakkının tanınması, TEK'in yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere gözden geçirilip, düzenlenmesi, günlük çalışma süresinin sekiz saat ile sınırlı tutulması, kadınlara doğum izni verilmesi, hafta tatili hakkı ve yıllık ücretli izin hakkı verilmesi gibi oldukça ileri taleplerde bulunmuştur. Ne ver ki, sosyal politika alanında oldukça önemli gelişmeleri öngören "İşçi Grubu Esasları"ndaki önerilerin yasal düzenleme haline gelmesi oldukça

uzun bir zaman almıştır. Kuşkusuz, bu gecikmede, yönetici kadroların sınıflara bakış açısı önemli bir rol oynamıştır.

CHF'nin 1923 ve 1927 tüzüklerinde yer alan “hiç bir sınıfın, hiç bir ferдин imtiyazının” kabul edilmeyeceği yolundaki hükümler, izleyen yıllarda daha açık şekilde dile getirilmeye muhtaçtı. Bu, CHF'nin 1931 yılı kongresinde gerçekleştirilecekti. Mustafa Kemal'in 20 Nisan 1931'deki beyannameye belirttikleri CHF'nin 1931 yılı Programına aynen geçecekti. Programın iktisat ile ilgili olan üçüncü kısmında “Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlarını göz önünde tutacağız. Say ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kafî hükümleri vaz'ı Fırkanın mühim işleri arasında görülür” denilirken milliyetçilik söylemi de programda yerini almış oluyordu (CHF, 1931a).

Programda yer alan bu yaklaşım bir söylem olarak kalmayacak, toplumsal ve siyasal hayatta yerini bulacaktı. CHF Genel Sekreteri Recep Bey (Peker) 16 Ekim 1931 tarihinde Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) yaptığı konuşmada CHF Programını açıklarken bunun ipuçlarını da vermektedir:

“... milletimizin hususi seciyelerinin ve müstakil hüviyetinin mahfuz kalması için her nereden gelirse gelsin ve her ne mahiyette olursa olsun beynelmilelcilik cereyanlarına kapılmanın milli felaketler doğuracağına kaniyiz. Her ferdimizin bundan dikkatle kaçınmasını lüzumlu görürüz. Program iktisat kısmında amele ve işçilerimiz için milliyetçilik şartını zikre sebep olan esas fikir budur.” Çünkü, “Bir vatan için menfaatler, mutlaka bazı vasıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yolu ile temin edilemez. CHF tek vatandaşın olduğu kadar çalışma zümrelerinin hususi menfaatlerinin de devletin ve memleketin umumi menfaati çerçevesi içinde temin olunabileceğine kanidir. Bütün dünyada görülen misallere bakarsak sınıflaşmak fikri insafsız, ihtiraslı ve taasuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemedi çatışmasını doğuruyor. Bu çatışma bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan milli birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrip ediyor.” Bunun için de “sınıflaşmayı reddedip”, “bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa etmek” gerekiyor (Peker, 1931a).

Sınıf temelli oluşumların tehlikesinden, bunların yayılması olasılığından ve bundan duyduğu endiseden de söz eden Recep Bey “uyanık olmak lüzumuna kaniyiz” demektedir. Bu söylem hem potansiyel bir “tehlikeyi” önlemeye yöneliktir hem de yaşananlara ilişkindir. Nitekim, Cumhuriyet’in on beşinci yılı nedeniyle hazırlanan kitapta da buna açıkça vurgu yapılmaktadır:

“... komünizm cereyanlarının 1919 senesinde itibaren memleketimizde de bazı muhit ve zümreler arasında yer tutmağa başladığı görülmekte idi. (...) kanuni yollardan istifade ederek muhtelif namlar altında fakat komünist bir gaye ile Amele Cemiyetleri kuruluyor ve ayrıca gizli hücreler tesis edilerek şümüllü ve teşkilatlı bir hareket yaratılmak isteniyordu. Komünist propagandaları pek mahsus bir hal almıştı. Cumhuriyet zabıtası lazım gelen kanuni ve idari tedbirleri alarak bu cereyanları tamamiyle önledi. Üçüncü enternasyonalla irtibat tesis etmeğe çalışan bazı elebaşları tesbit ve tevkif ederek adaletin pençesine verdi. Memleketimizde günden güne inkişaf eden sanayi hayatımızın icapları olarak yer yer tekasüf etmekte bulunan amele kitleleri arasına bu muzır ve fesatçı unsurların girmemesi için icap eden bütün tedbirler alınmış bulunmaktadır” (CHP, 1938).

Bunun için de “Milliyet fikrine sahip Türk amele ve işçileri”ni oluşturmak gerekmektedir. Böylece bir yandan işçiler milliyetçileştirirken, diğer yandan milliyetçileştirilmiş işçilerin örgütleri aracılığı ile milliyetçilik de toplumsallaştırılabilecektir.

1931 yılı ve sonrasında CHF işçilere yönelik girişimlerde bulunmaya başladı. CHF Umumi İdare Heyeti içerisinde yapılan görev dağılımında dört ana grup ve bu gruplara bağlı 13 büro oluşturuldu. Genel Sekreterliğin, 29 Ağustos 1931 tarih ve 2101 sayılı yazısına göre C Grubunun “Dokuzuncu Büro”su “İş, işçiler, esnaf teşkilatı, serbest meslek” bürosudur. C Grubu “memleketin iktisadi faaliyetleri, Fırka programında yazılı sınıflar üzerinde çalışacak ve programımızın ruhunu teşkil eden sınıf mücadelelerine mahal vermeden hepsi arasında ahenk ve müvazenet tesis için konacak kanunlar ve Fırka esaslarını yürütmek için çalışacaktır” (CHF, 1935a).

Devletin ekonomik alana müdahalesi ve sanayileşme faaliyetlerine aktif olarak katılması, beraberinde İktisadi Devlet Teşekkülleri aracılığı ile devletin işçisini de yaratacaktı. Devlet, bu kurumlar aracılığı ile işçileri daha doğuşundan itibaren iktidarın yapıları ile meşrulaştırmaya çalışmış, milliyetçiliği bunun önemli araçlarından biri olarak kullanmış, kendisi için sınıf olmasının önünü tıkamaya çalışmıştır. Devlete bağlı işçi sınıfını, ortaya çıkabilecek potansiyel sınıf çatışmalarından uzak tutmak, devlet düzeniyle bütünleştirmek için çaba sarf edilmesi gereği duyulmuştur. Ekonomik olanaklar kadar milliyetçilik de bu yolda bir araç olarak kullanılmıştır. Recep Peker’in konuşması bunu ortaya koyan önemli bir yaklaşımdır. Bu nedenle uzunda olsa bir alıntı yapmak gerekmektedir:

“Arkadaşlar; Türkiye’de ulusal endüstri ilerlemektedir. Devlet kendi yapıcılık kuvvetini her alanda göz kamaştırarak bir muvaffakiyetle tebarüz ettirmekte iken hususi teşebbüslere açık bulunan sahada da birçok işler her gün ileri gitmektedir. Bütün bunların neticesinde memlekette geniş bir işçi sınıfı türemektedir. Endüstri açılmamız neticesinde mevcut işçilerimizin sayısı artacaktır. Gerekir ki, bu ileri gidişin tabii neticesi olarak artacak işçi sınıfları; klasik sınıf mücadelesi, liberal devletin her fena cereyana açık ruhunda doğup onun içinde beslenmiş olan ve ona karşı cephe alıp çalışmış bulunan ve gaye olarak onun yerine bir sınıf tahakkümü devleti kurmayı güden noktai nazari takip eden cereyanlar, ulusal Türk devletinin değerli evlatlarından ve yurddaşlarından ibaret olan bu yeni genç Türk işçi sınıfını zehirlemesine ön vermesin. Ve bu genç tabaka yurd için olduğu kadar kendileri için de felaket getiren yanlış duygularla zehirlenmesin” (CHP, 1935a; Peker, 1984).

Bütün bunları başarabilmek için çalışma hayatını düzenleyen bir iş yasasına ihtiyaç vardı. Pek çok tasarıdan sonra nihayet 8 Haziran 1936 tarihinde İtalyan iş yasasına göre hazırlanmış olan ve Recep Peker’in “rejim kanunu” şeklinde nitelendirerek, “Türkiye’de iş hayatı(nı) yeni rejimimizin istediği ahenk ve anlaşma yoluna” sokacağını belirttiği *3008 sayılı İş Kanunu* çıkarıldı. Recep Peker’e göre gecikmenin nedeni “siyasal ve ulusal hayatımıza en uygun şekilleri bulmak”tı. Peker’e göre bu yasayla “ulusal devlet tipindeki birlik ve beraberlik zihniyetinin tatbikatı hayatımıza” aşılanıyor, “...yurddaşların sınıflaşarak parçalara ayrılmasına karşı bir kale duvarı”

örülüyordu. İş Kanunu “sınıfcılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkan verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla milli hayatın iş alanında muvazene kurulacaktır”. Celal Bayar bu yasa için “Bu kanun büyük partimizin kabul ettiği büyük ana prensiplerden nur almıştır, ilham almıştır ve ona göre tanzim edilmiştir” diyordu (Gülmez, 1991; Gülmez, 1995; TBMM, 1936).

Devletçilik ilkesi temel alınıp, ülke ekonomisi devlet denetimi altına sokulduğunda “milli bir çalışma politikası” da kaçınılmaz olmaktadır. Ali Fuat’ın (Başgil) ifadesiyle, işçi ve işveren “münasebet ve menfaatların nazımı ve ulusal ülkülerin hamili olmak sıfatıyla da devlet için çalışanlara ve çalıştıranlara karşı müsbet bir takım vazifelere yüklenme zarureti ortaya çıkar” ve “memleketimizde kurulacak olan bir iş nizamının ve kanununun bağlanacağı hukuk sistemi bu sistemdir”. Çünkü, bu türden milli bir çalışma politikasını oluşturan bu hukuk “sosyal faaliyetteki devletçilik umdesinin hukuk diliyle ifadesinden başka bir şey değildir. Bir işçi hukuku ve iş kanunu ise devletçilik faaliyetinin ekonomik nizamıdır” (Başgil, 1936).

Başgil’e göre sınıf çatışmalarının önüne geçmek, emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi kaldırmak gerekmektedir:

“yarının içtimai sulhunun bu günden temellerini atmış olmak için emin bir yol vardır. Bu yol işçi ile iş sahibi münasebetlerini sırf ferdi menfaatler ve münasebetler çerçevesinden çıkarıp geniş bir sosyal menfaat çerçevesine, bir ulusal bağlılık manzumesi içine almak ve burada bütün menfaatlerle beraber iş münasebetlerine bağlanan menfaatleri de birbiriyle barıştırmak, birbirinin tahakkukunun şartı kılmaktadır. (...) bugünün millet ekonomisi rejiminin esasını teşkil eden sanayi istihsalinde (...) bütün bir memleketin menfaati (...) bir ulusal istiklal meselesi vardır.” Bu durumda, toplumsal güçler arasında sıkı bağlılık ve uyum kurmak amaçlanmalıdır ki, devletçilik ilkesi, milli yaşamın devlet gözetim ve denetimine bağlanabilsin. Yani Ali Fuat’ın ifadesiyle devletçilik ilkesinin amacı “ulusal hayat ve faaliyeti devletin şuurlu ve düzen verici merkezine bağlamak; sosyal kuvvetler, münasebetler ve menfaatler arasında sıkı bir bağlılık ve ahenk kurmaktır” (Başgil, 1936).

1930'lardan sonraki dönemin çalışma politikası milli birliğin güçlendirilmesi, milliyetçiliğin yaygınlaştırılması politikasıdır (Centel, 1982). Bu politikanın bir parçası olarak çıkarılmış olan İş Kanunu, kaynaşmış ve ayrıcalıksız bir kitle yaratmayı amaçlamakta, bu nedenle sendika, toplu sözleşme ve grev gibi hakları, toplumda farklılaşmanın ve çatışmanın nedeni olarak gördüğünden benimseyip reddetmektedir. Saymen bunu şöyle ifade etmektedir:

“... kanun projesine hakim olan ruh her şeyden üstün tutulan milli menfaattir. Ve bu itibarla İş Kanunu projesi bir sınıf kanunu veya sınıf mücadelelerini yatıştırıcı bir kanundan ziyade milli bir kanundur, ve bu mücadeleleri önleyici bir kanundur. (...) Bundan başka kanun projesi Devletçi, müdahaleci bir kanun projesidir. İş meselesini tamamen bir Devlet meselesi yapmış ve bunun tanzimine, ihtilafların halline müdahalede bulunmuştur. Grev ve lokavt yasağı da aynı fikre dayanır, zira memlekette bir sınıf mücadelesi yok, bir millet menfaati ve bunun icap ettirdiği bir umumi kalkınma zarureti vardır”(Saymen, 1954).

17 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu, çalışma ilişkilerini, özellikle örgütlenme hakkı ve özgürlüğü açısından olumsuz yönden etkileyen dolaylı bir kanun özelliği taşımaktadır. Kanun, yürürlükte kaldığı dört yıl boyunca işçi örgütlerinin hükümetçe kapatılmasının yasal dayanağını oluşturmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra İş Kanunu'nun hazırlık çalışmaları hızlandırılmış, 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'na kadar 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında beş iş kanunu tasarısı hazırlanmıştır. Tek-parti yönetiminin ekonomik ve sosyal politikasında meydana gelen değişmelerle, sendikaların cılız olması ve güçlü bir işçi sınıfının henüz kendisini gösterememesi nedeniyle bu tasarılar yasalasamamıştır. Yasalasılamaması bir yana, işçiler lehine oldukça ileri düzenlemeler içeren, toplu pazarlık ve grev hakkını tanıyan 1932 tasarısını hazırlayan İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ve ekibi tasfiye edilmiş, tasarıyı hazırlayan Mehmet Ali Bey'in (Dağpınar) ise kadrosu kaldırılmıştır. Aslında, 1932 tasarısı, Serbest Fırka'ya yönelmiş olan işçileri düzenle bütünleştirmenin bir parçası olarak hazırlanmış, Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra ise böyle bir tasarıya ihtiyaç kalmamıştır (Küçük, 1985).

1923-1936 döneminde, çalışma hayatına ilişkin doğrudan ve dolaylı düzenlemeler “bir yandan düzenleyici ve koruyucu, öbür yandan yasakçı ve baskıcı” özellikler taşımaktadır. Çalışma ilişkilerine genel bir yasal çerçevenin çizilmediği bu dönemde, çalışma koşullarının belirlenmesinde sözleşme özgürlüğü ilkesi geçerli olmuştur. Toplu iş ilişkilerini düzenleyen Tatil-i Eşgal Kanunu, kapsadığı işyerlerinde çıkan iş uyuşmazlıklarının barışçı yoldan çözülmesi açısından düzenleyici, örgütlenme açısından ise yasakçı bir çerçeveye çizmektedir. Ekonomi alanında devletçilik politikasının benimsenmesi, sanayileşme yönünde önemli adımların atılması ve sermaye birikiminin sorunsuz elde edilmeye çalışılması; siyasal yaşamda ise sınıf savaşımını önleme çarelerinin aranması, ulusun tüm bireylerini kucaklayacağı belirtilen tek-partili otoriter bir rejimin sürmesi, devleti çalışma hayatı ve ilişkilerinin tek düzenleyici ve otoriter aktörüne dönüştürmüştür. Bu süreçte, işçi sınıfını düzenle bütünleştirecek bir de ideolojiye ihtiyaç vardı. *Kadın Dergisi*, hızla bu boşluğu doldurmaya başladı. Dergi, ideolojisini sınıfların ve sınıf mücadelesinin yokluğu üzerine inşa etti. Çünkü, Cumhuriyet kadrosunun sığ ideolojisinde sınıfsızlık tezi önemli bir yer almaktaydı, bu tezin içeriğinin doldurulması gerekiyordu (Küçük, 1985).

Yasakçı ve baskıcı ideoloji ve uygulama, işçileri çalışma ilişkilerini düzenleyecek kuralların üretilmesini devletten bekler bir tutum içine sokmuştur. Bu nedenle, üretilen ve üretilmek istenen kurallar, olağan bir evrim süreci içinde sistemin aktörleri arasındaki etkileşimlerin sonucunda doğmamış; gerek çıkarılan yasalar gerekse hazırlanan tasarılar açısından başlıca rol devlete düşmüştür. 1930’lu yıllar, devletin bireysel ve toplu iş ilişkilerinden sosyal güvenliğe kadar çok değişik sorunları içeren çalışma hayatını kapsamlı ve genel bir iş yasası ile düzenleme eğilimi içinde olduğu, bu yönde çalışmalarda bulunduğu yıllardır.

Ulaşılan sanayileşme düzeyi nedeniyle emek-sermaye arasındaki çıkar çatışmalarını önleyici bir araç olarak, çalışma ilişkilerini düzenlemek üzere, 1936 yılında, İş Kanunu’nun çıkarılması artık kaçınılmaz olmuş, bu nedenle çalışma hayatı, geniş kapsamlı olan bu yasa ile ilk kez sistematik olarak düzenlenmiştir. Toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı düzenleyici bir rol tanıyan yasa, sendikalardan söz etmemekte, grev ve lokavtları açıkça yasaklamaktaydı. Bireysel iş ilişkileri alanında ise devletin işçiler yararına müdahalede bulunması benimsenmişti. Böylece, sınıf ideolojisinin kökü

kazınmak isteniyordu. Tek-parti yönetiminin ilkeleri içinde yer alan ve daha sonra anayasaya da geçirilen “halkçılık” ve “devletçiliğin” gereği idi bu. Kuşkusuz, işçi-işveren ilişkilerinde çatışmaya ve mücadeleye yol açmaksızın devletin en geniş şekilde müdahalesiyle ve işçinin korunmasını temel alarak bu ilişkileri düzenlemede, dönemin otoriter düşüncesinin etkisi de bulunmaktadır. Bu otoriter çözüm yolu, devletin iş uyuşmazlıklarında hakem görevi üstlenerek sosyal dengeyi sağlama ideolojisinden kaynaklanmaktadır.

1936 yılı İş Kanunu, toplu iş ilişkilerinde, işçi temsilcilerine uyuşmazlık çıkarma yetkisi verirken sendikalara böyle bir yetki tanımamıştır. Adeta sendikaların hiçbir zaman kurulmayacağını dile getirmiştir. Sanayileşme sürecine bağlı olarak 1938 yılında devlet, işçi örgütlenmesi konusunda daha direkt ve kesin bir yönetime başvurarak, Cemiyetler Kanunu ile sınıf esasına dayalı dernek kurmayı yani sendika kurmayı yasakladı. Bu önemde CHF’ye bağlı Zonguldak Amele Birliği gibi yardımlaşma sandıkları ve çeşitli meslek kuruluşları varlıklarını sürdürebildiyse de önemli bir etkileri olmadı. 1946 yılında Cemiyetler Kanunu’ndaki sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı kaldırılıncaya kadar işçi örgütlenmesi ölü bir dönem yaşamıştır.

28 Haziran 1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu’nun öngördüğü “sınıf esasına ve adına” dayanan dernek kurma yasağını kaldırmayı amaçlayan yasa değişikliğine ilişkin ilk girişimler İçişleri Bakanı Hilmi Uran imzasıyla Başbakanlığa yazılan 3 Kasım 1945 tarihli yazı ile atılmıştı (Gülmez, 1995). CHP’nin 10-11 Mayıs 1946 tarihinde yapılan Kurultayı’nda, atılan bu ilk adımlar pekiştirildi. Kurultayı açış konuşmasında İsmet İnönü şöyle diyordu: “Biz, kendi programımızda, sınıf mücadelesini istemiyen ve sınıf menfaatleri arasında ahenk arayan esasta kalacağız. Vatandaşların, sınıf menfaatleri üzerine cemiyet ve parti kurmak isteyenlere, kanun yolu ile mani olmayacağız” (Ulus.11.5.1946). Cemiyetler Kanunu’nda gerekli değişiklik yapılarak sendika hakkı da yasal olarak tanınmış oldu. Tek Parti döneminin baskıcı, yasakçı uygulamalarına rağmen belli bir örgütlenme ve mücadele geleneğine sahip bulunan işçiler, Cemiyetler Kanunu değişikliğinden sonra hızla örgütlenmeye başladı. işçilerin kısa dönemli kesimsel çıkarlarını korumak amacıyla kurdukları ve kendiliğindenci yanın ağır bastığı örgütlerin yanı sıra, sosyalist partilerin öncülüğünde kuruluşu gerçekleşen çeşitli sendikal örgütlerin de sayısı hızla çoğalmaya başladı.

Bu durum, o güne kadar işçileri ve işçi örgütlerini devletin güdümü altında yönetenleri rahatsız edecek, müdahale etmek gerektiği düşüncesine yol açacaktı. Bu kaygılardan hareket eden Çalışma Bakanı Sadi İrmak, TBMM'de 20 Şubat 1947 tarihli oturumda sendikalar yasası tasarı ile ilgili düşüncelerini dile getirirken şöyle diyordu:

"... kurulmuş olan işçi topluluklarının sayısı 100'e yaklaştı. Bunların bir kısmı sendika unvanı aldı, bir kısmı birlik; dernek veya cemiyet gibi muhtelif isimler aldı. Fakat görülüyor ki; hepsinde müşterek olan motif meslek ve sınıf menfaatlerini müştereken temsil etmek ihtiyacı idi. Bu ihtiyaç altında kurulan toplulukların az zaman sonra kısmen ödevlerinden uzaklaştıkları ve bizi yeniden bir nizam vermiye mecbur ettikleri müşahade edildi.(...) Cemiyetler Kanununa ek bir kanun ile memleketin o ihtiyacını karşılayacak özel bir kanun hazırlanması zarureti kendisini gösterdi. Huzurunuzda sevk edilen tasarı bu görüş ve ihtiyacın karşılığıdır. Prensiplerimiz; hürriyetçilik, milliyetçilik ve devletçilik görüşünü bu yeni doğmakta olan derneklere istikamet olarak vermek ve bunlara gerek mesleklerine ve gerekse millete; kamu menfaatine yararlı olmalarını temin etmektir" (TBMM, 1947).

Kuşkusuz bu yaklaşımla, Türkiye işçi sınıfı tarihine *1946 Sendikacılığı* olarak geçecek olan bir döneme de son verilecekti.

Yine de, rejimin bu niteliği, milliyetçilik ideolojisi ile meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Cemiyetler Yasası değişikliğinden sonra varlık kazanmış ya da kazanması muhtemel bütün sol oluşumları ezmeye yönelik uygulamalar, "milli menfaatlerin ve milli güvenliğin bir icabı" imişçesine sunulmuşlardır. "Milli menfaat" söylemi, Türkiye'de toplumsal sınıfların reddiyesinden resmen vazgeçildiği ve dolayısıyla halkçılık ideolojisinin söylemini yitirdiği 1946 yılında, milliyetçi ideolojiye havale edilmiştir. 1930'lu yıllarda ikiz kardeşi halkçılık ile birlikte işlev üstlenen milliyetçilik, "çok partili" dönemde egemen ideolojinin kendisi haline getirilmiştir. Böylece, meşruiyet kazandırıcı bir ideoloji olarak "çok partili" dönemde halkçılık milliyetçilik ile ikame edilmiş olmaktadır.

Sendikal örgütlenmeyi kontrol altında tutmak amacıyla 1947 yılında 5018 sayılı *İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun* çıkarıldı..

Sendikalar Yasası Tasarısı’nın gerekçesinde “sınıf esası üzerine dernekler kurulmasına izin verilmesinden sonra”. Türkiye’de de “özel bir kanuna ihtiyaç” olduğu dile getirilmişti. Bu ihtiyaç, “sendikaların hür bir gelişmeye kavuşabilmeleri ve memlekette kendilerinden beklenen hizmetleri hakıyla görebilmeleri için her türlü siyasi cereyan ve tesirlerin dışında kalmaları zarurî”yeti ile rejimin “milliyetçi karakterine uygun olarak sendikaların da milli teşekküller oldukları ve milliyetçi bir zihniyetle çalışacakları” düşünüldüğü için duyulmuştur. Tasarının TBMM’de tarusılma süreci konuya daha da açıklık kazandırmaktadır. Dönemin Çalışma Bakanı S. İrmak “Devlete karşı, devlet emrinde ve devletle beraber olmak üzere üç tip sendika” olduğunu belirttikten sonra “Türkiye’ye yakıacak ve Türk rejiminin hürriyet zihniyetine yakıacak olan” sendika tipinin “devletle beraber” olan sendika tipi olduğunu söylüyor. Kuskusuz bu sendikalar “milli karakterli” olacaktır (TBMM, 1947). Böylece, sendikalar, kaynağını yasalardan alan, devletçe yaratılmak istenen, temsil edecekleri çıkarların yapılanma ve ifade süreçlerinde denetimlere tabi olan korporatist örgütler olarak düşünülmekte, böyle bir kimliğe kavuşturulmak istenmektedir. Devlet kontrolüne önem veren bir korporatist yaklaşımda bulunmaktadır.

Grev hakkı ile donatılmamış bir sendikacılığın güçlenmesi oldukça zordu. Benimsenen model, asıl faaliyetlerinden yoksun bırakılmış, üyelerinin çıkarlarını savunmada etkisiz kılınmış, devlete bağımlı, mali açıdan zayıf, çok sayıda ve birbirleriyle rekabet eden küçük, yerel düzeyde bir sendikacılıktır. Ulusal düzeyde örgütlenmenin bazı sınırlamalara tabi tutulduğu bu sendikacılık modelinde sendikalara tekelci temsil hakkı ve zorunlu üyelik hakkı da tanınmamıştır. Devlet kontrolünün ağır bastığı, teşvikleri olmayan, kayıpları ağır basan tepeden kuruluş, etkili denetim, toplu pazarlık hakkı ve uyuşmazlık çıkarma hakkı tanınmamış, grev hakkı yasaklanmış bir çoğulculuk ile devlet korporatizminin yapısal unsurları söz konusudur. İşçileri tek bir güçlü sendika ile kontrol altında tutmak yerine, çoğulcu özellikleri ağır basan, çok sayıda, dağınık ve güçsüz sendika ile kontrol etmek tercih edilmiştir.

Yasa, sendikalara üye olabilecek işçi sayısını dar ve sınırlı tutarak, kurulacak sendikaların büyük ölçekli ve güçlü baskı grubu olmalarını önlemek istemiştir. Yasanın çıktığı 1947 yılında İş Kanuna tabi olan ve sendikalaşma hakkına sahip olan işçi sayısı 289.147 iken, 1950 yılında 373.961’e

yükselmiştir (Çalışma Bakanlığı, 1978). Yapısal açıdan, zorunlu üyeliği benimsemeyen devlet, sendikalaşma hakkını geniş kesimlere tanımaktan kaçınarak sendikalaşma alanını mümkün olduğunca dar tutmaya özen göstermiştir. Bu, bir bakıma kontrol edeceği alana tam egemen olma isteminin de sonucu olarak değerlendirilebilir. Devlet, zayıf, dağınık bir sendikacılık da olsa, sendikacılığın her alana yayılmasından yana görünmemektedir. Böylece, korporatist bir politika olarak, sendikalara üye olabileceklerin sınırları devletçe tespit edilip belirlenmiş olmaktadır.

Tek-parti yönetimi döneminin siyasal ideolojisine göre hazırlanmış olan İş Kanunu ve Sendikalar Kanunu sistemini aynen benimseyen Demokrat Parti (DP)'nin bir önceki dönemden koptuğunu bu açıdan söylemek mümkün değildir. DP, bireysel iş ilişkilerinde getirdiği kimi yeni düzenlemeler ile işçilerin çalışma koşullarının ve yaşam düzeylerinin iyileştirilmesini hedeflerken, sendikal alana ve sendikalarla işbirliğine sıcak bakmamıştır. Oysa, 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanarak iktidara gelen DP, programında ve seçim propagandalarında işçilere yönelik önemli ve olumlu ilkelere yer vermiş, ilk iki hükümet programında sendikaların işçiler için “daha faydalı bir teşekkül olması maksadıyla kanunda icap eden tadiller üzerinde” çalışıldığını ve grev hakkını “ictimai nizamı ve iktisadi ahengi bozmayacak surette kanunileştireceklerini” belirtmişti. Ancak, DP on yıllık iktidarı döneminde, grev hakkını tanımadığı gibi sendikaları da sıkı bir denetim altında tutmuş, sendikaların genel kurullarına Çalışma Bakanı ve milletvekilleri düzeyinde katılarak varlığını hissettirmiştir.

Toplu iş ilişkilerinde bir önceki dönemin sistemini benimseyen DP, bireysel iş ilişkilerinde hafta tatili, öğle dinlenmesi, ücretli yıllık izin gibi alanlarda işçiler lehine önemli yasal düzenlemeler gerçekleştirmiştir. DP'nin işçilere yönelik önemli uygulamalarından birisi de 1955 yılında kamu kesiminde çalışan işçilere ilave ödeme yapılmasının kabul edilmesidir. Bu düzenlemeye göre, İş Kanunu'nun işçi tanımı içine girenlere, ücret sistemleri ne olursa olsun, her yıl bir aylık ücretleri tutarında ek ödeme yapılacaktır. Bu dönemde, konut, vergi muafiyeti, ikramiyeler, sağlık, hizmetleri, çocuk zammı gibi sosyal yardımlar aracılığı ile, Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde çalışanlara ücretlerinin yaklaşık % 25'i kadar ek bir gelir sağlanmış olmaktadır (Bianchi, 1984). Bunlara ek olarak, DP hükümetleri 1952 ve 1956 yıllarında çıkarılan Bakanlar Kurulu kararlarıyla, İş Kanunu'nu 4-9 işçi

çalışıran işyerlerine de uygulayarak hem bu kanunun olumlu yanlarından yararlanacak işçilerin sayısını hem de sendikalaşabilecek işçilerin sayısını arttırdı.

Türkiye için 1923-1960 döneminin belirgin özelliklerinden biri, kendisi de büyük bir işverene dönüşen devletin, bireysel işçi-işveren ilişkileri bakımından işçileri gözeterek, bazı haklarla donatması, böylece paternalist bir devlet anlayışının benimsenmesi iken; bir diğer özellik toplu iş ilişkilerinde yasaklayıcı, devlet müdahaleciliğini üst düzeyde tutan otoriter bir anlayışın benimsenmiş olmasıdır. Dönem boyunca önce sendikaların yasaklanması yönünde bir eğilim tasınması, daha sonra izin verilen sendikaların devletin sıkı bir denetimi ve gözetimi altında tutularak yapılandırılması devletin işçi sınıfına bakısındaki kaygıyı göstermektedir

2.3. Örgütlenme Çabaları

1923 yılında, İzmir’de yapılan İktisat Kongresi’ne katılan işçi grubu ulusal düzeyde bir tepe örgütünün kurulması kararını almış, Kongre sonrasında yapılan çalışmalar 1923’te Türkiye Umum Amele Birliği’nin (TUAB) kurulmasına yol açmıştır. Böylece Cumhuriyet’in ilanından iki gün önce ulusal düzeyde tepe örgütlenmeyi hedefleyen bir üst kuruluş kurulmuş oluyordu. Ancak, “genç” Cumhuriyet yönetimince sıcak karşılanmayan TUAB, 1924 yılında kapatılmış, işçilerin tek merkezi bir çatı altında toplanma yönündeki en önemli çabası boşa çıkarılmıştır. TUAB’ın kapatıldığı 1924 yılında, birliğe üye 32 işçi derneği ve 7.000’den fazla işçi vardı (Makal, 1999). TUAB’dan sonra yine ulusal düzeyde bir örgütlenme çabası olarak Amele Teali Cemiyeti (ATC) kuruldu. 1925 yılında ATC üzerinde yoğun baskılar oluşturuldu, CHF tarafından bir ara etkisi altına alınan ATC, 1927 yılında yeniden kontrol dışına çıkınca kapatıldı; 1928 Şubat’ında tekrar faaliyetine izin verildiyse de bu uzun sürmedi, 1928 yılı içinde tekrar kapatıldı.

1920’li yılların sonuna doğru ve 1930’lu yılların başında, işçilerin işlerini kaybetmeleri, ücretlerin düşük tutulması çalışma hayatında gerginliklere yol açmaya başladı. Çalışma şartlarının ağırlığı, sosyal güvencenin olmayışı, işyerlerindeki çalışma koşullarının kötülüğü ve örgütlenme haklarına getirilen kısıtlamalar gibi nedenler işçi çevrelerinde huzursuzluğa neden oluyordu. Bu

arada grevler ve CHF'nin kontrolü dışında örgütlenme çabaları da yaygınlaşıyordu.

1930'lu yılların başında CHF işçi ve esnaf kuruluşlarını denetim altına almak için çeşitli girişimlerde bulundu. CHF, muhalefetin güçlü olduğu, işçilerin rahatsızlıklarının her fırsatta dile getirdiği İzmir'i pilot bölge olarak seçmişti. 1932 yılının sonlarına doğru İzmir'de işçi ve esnaf örgütlenmesinde, partinin amaçları doğrultusunda, yeni bir deneye girişildi. Aynı iş kolunda faaliyet gösteren işçi ve esnaf örgütlerinin tek çatı altında toplanması amaçlandı. İzmir'in seçilmesi tesadüfi değildi. Hem komünistlerin yoğun faaliyette olduğu, hem de işçilerin devlet güdümü dışında örgütlenmeye çalıştığı bir kent özelliği taşıyordu İzmir.

CHF'nin Dördüncü Büyük Kurultayı 9 Mayıs 1935'te yapılmış, Programın 68. maddesinde "Türk işçilerini ve esnafımızı, ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda ve parti programı çerçevesi içinde örgütlemeyi iş edineceğiz" şeklinde bir düzenlemeye gidilmiştir (CHP, 1935b). Programın bu maddesi İzmir'de hayata geçirilmiştir. İzmir İşçi Esnaf Birliği'nin (İİEB) 25 Ağustos 1935 tarihindeki açılışında konuşan CHP İzmir İl Başkanı Avni Doğan'ın konuşması devletin işçilere bakış açısını ve yüklediği misyonu ortaya koymasından oldukça ilginçtir:

"Türk işçi ve esnafının diğer memleketler siyasal hareketleri ile en küçük bir ilgisi yoktur. Arada ulusal bünye farkları vardır. Türk işçi ve esnafı milliyetçi ve devletçidir ve kendi siyasallığına göre bir hususiyet taşımaktadır. Türk işçisi devrime uymuş, yürümektedir, kitapların tarif ettiği şekilde bizde bir amele sıkıntısı yoktur. Türk işçisi, Türk tarihinin kaynaklarından aldığı kuvvetle daima Atatürk'ün rejiminin çizdiği yoldan yürüyecektir"(CHP, 1935c).

İİEB'nin Genel Büro Yayını'nın 1. sayısında yayınlanan "Türk İşçisi Milliyetçidir" başlıklı, imzasız yazıda ise şöyle denilmektedir:

"Türk işçisi evvela Türk olduğu için, ondan sonra da Atatürk ve onun partisine inandığı ve dayandığı için milliyetçidir. (...) Türk işçisi Atatürk'ün ulu ırkına mensubiyetiyle, Atatürk'ün partisiiyle ve Atatürk partisinin prensipleri ile kıvanç duyuyor, beraber yürüyor ve gelişip

yükseliyor. (...) Sayın Türk işçisi!.. (...) Sen Türk devriminin ana temel taşlarından birisisin” (CHP; 1935c).

Böylece işçiler aracılığı ile hem rejime meşruiyet kazandırılmakta hem de milliyetçiliğin toplumsallaştırılmasına yardımcı olunmak istenmektedir. Ama, önce işçilerin buna inandırılması gerekmektedir. 1930'lu yılların ortasından itibaren tüm çabalar bu yönde olmuş, işçilerin bağımsız örgütlenmelerinin önü tıkanmaya çalışılmıştır. Zorlanıldığı anda da 1938 yılında olduğu gibi “sınıf esasına dayalı cemiyet” kurmak yasaklanacaktır. Amaç, devlete bağlı, düzeni ve rejimi tehdit etmeyen milliyetçileşmiş bir işçi sınıfını oluşturmak, tersi yöndeki gelişmelere hayat hakkı tanımamaktır. Recep Peker bunu şöyle dile getirmektedir:

“Türk işçisini ve esnafını da teşkilatlandırmak programımızda yer almıştır. Bu teşkilatlandırış bildiğimiz klasik işçi teşkilatlanmasından başka üstün ve ulusal fikirlerle olacaktır. Biz onları devrini yaşamış, hükümleri geçmiş ve ihtiyarlamış olan sosyalist cereyanların verdiği yurd içinde yurddaşa karşı mücadele yolları ile değil, kendi ulusal anlayış ve zihniyetlerimizle kuruma bağliyacacağız. Türk işçileri bir kavga, ayrılık unsuru olmayacaklar, onlar ulusal Türk devletinin babasına (bekasına? -Y. Akkaya) varlığına içten inanarak yardımcı bir destek olacaklardır” (CHP, 1935a).

1931 yılında birçok dernek kapatılırken, CHF işçi kesimi üzerinde kendi dışında hiç bir kontrol ve örgütlenmeye izin vermemekte son derece ısrarlı davranmaktadır. Aynı yıl, partinin bu yöndeki düşüncesine uygun olarak bir kısım yeni örgütlenmelere gidilmiştir. Yoğun işçi çalıştırılan yerlerde, örneğin tütün sektöründe, “Tütün İşçileri Cemiyeti” gibi örgütlenmelere gidilirken, daha az işçi çalıştıran ve dağınık olan işkollarında ise üyeleri arasında işçilerin de bulunduğu geniş kapsamlı meslek kuruluşları, örneğin “Demirciler Cemiyeti” gibi örgütlerin kurulması yoluna gidildi. Bu son örgütlenme tipinde usta, kalfa ve işçi bir arada bulunmaktadır. Karşı yöndeki tüm çabalara rağmen 1932 yılında 18 “grev” görüldü, işçiler CHF'nin kontrolü dışında, bağımsız örgütlenme çabalarını sürdürdüler (İlkin, 1978).

1930'lu yılların bu baskısını işçiler esnaf örgütleri çatısı altında, yardım sandıkları şeklinde örgütlenerek aşmaya çalıştılar. Ancak, bu çabalar sınıf bilincine ulaşmayı sağlamak bir yana, devletle sıcak ilişkiler geliştirmedikçe

varlık şanslarının da olmayacağını kendilerine gösterdi. Nicel açıdan zayıflamış olan işçi sınıfı sistematik olarak nitel açıdan da zayıf düşürülmeye çalışılıyordu. Devlet, halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri ile bunu hayata geçirmeye çalışıyor, işçi sınıfını devletle bütünleştirmenin, devletin bir ajanı haline getirmenin yollarını arıyordu. Bu dönemin işçi kitlesinin önemli bir bölümünün kamu kuruluşlarında istihdam edilmesi bu süreci kolaylaştırıyordu. Ne ekonomik ne de siyasal ve hukuksal ortam sendikacılığın doğuşu ve gelişmesi için uygun olanak sunmaktadır. Bu nedenle de, 1923-1946 dönemi için sendikacılık ve sendikal hareketten söz etmek güçtür, ancak tüm olumsuz koşullara, baskı ve kontrol altında tutma çabalarına rağmen işçilerin ilk fırsatta örgütlenme çabası içine girdiklerini de gözardı etmemek gerekmektedir.

5 Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak, "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı" kaldırılınca başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin görece sanayileşmiş kentlerinde çok sayıda sendika kurulmaya başlandı. 1946 yılında kurulan iki sosyalist parti, Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP), sendikaların kurulmasına öncülük etmişler, dağınık, güçsüz sendikalar yerine işkolu düzeyinde ve Türkiye çapında faaliyet gösterecek şekilde bir örgütlenmeye gidilmesini benimsemişlerdir. TSP, kurulacak bütün sendikaların isimlerinin başına Türkiye'yi getirerek işkolu düzeyinde örgütlenmeyi gerçekleştirmek istemiş; işkolu düzeyinde örgütlenmiş olan sendikaları da kurulacak olan Türkiye İşçi Sendikaları Federasyonu çatısı altında toplamayı amaçlamıştı. Ancak, ulusal düzeyde bir tepe örgütü girişimlerinde bulunmalarına rağmen, istenen sonuca ulaşamadılar. TSEKP ise, 16 kent veya bölge ile 16 işkolu saptamış; işyeri ve işletme düzeyindeki sendikaların üstünde kent ve bölge düzeyinde birlikler, işkolu düzeyinde federasyonlar oluşturmak suretiyle ulusal düzeyde merkezi bir işçi örgütü olarak Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu oluşturmak için çabalamıştır.

İki sosyalist partinin işçi örgütlenmesindeki çabalarına CHP kayıtsız kalmamış, "dernek" ismini sendika ismine tercih etmiştir. Örgütlenme tipi olarak Türkiye çapında veya işletme ve kent düzeyinde örgütlenmeyi tercih etmiştir. CHP, işçi örgütlenmesini denetimi altına almaya çalışırken, bir yandan da sosyalist partilerin yönlendirdiği sendikalaşmayı baskı ve engelleme yoluyla durdurmak istemiştir. CHP, sendikalara daha çok

yardımlaşmayı ve mesleklerinin gelişmesini sağlayacak kuruluşlar olarak yaklaşıyor; devletin işçi-işveren arasında çıkabilecek ihtilafları önleme ve doğan ihtilafları bertaraf etme konusundaki “adil nazımlık” rolünün sendikalarca yerine getirilemeyeceği görüşünü benimsiyor; böylece, işçi örgütlenmesini belirli sınırlar içinde “salım” bir yola kanalize etmek istiyordu.

16 Aralık 1946 tarihinde, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından TSP ve TSEKP merkez ile şubeleri ve mevcut sendikalardan bu partilere bağlı olanlar, bu arada İstanbul İşçi Sendikaları Birliği kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir. Bu yaklaşım daha sonra İstanbul dışına da yayılarak yurt çapında uygulanmış, böylece sendikal örgütlenmede sol dışlanmış.

Devlet, önce kendi güdümü dışında kurulan sendikaları sıkıyönetim aracılığı ile kapatmış, işçi örgütlenmesini, sendikalaşmayı kendi resmi ideolojisi içinde sağlayabilmek için yasal düzenleme gereği duymuştur. 1947 yılında bu amaca uygun olarak Sendikalar Kanunu çıkarılmış, işçi örgütlenmesini gerçekleştirmek için de CHP tarafından “İşçi Bürosu” kurulmuştur. 1947 yılında Sendikalar Kanunu yürürlüğe girdikten sonra sendikalar bu yasaya göre örgütlenip, faaliyet göstermeye başladılar. Daha önce de belirtildiği gibi “umumi mukavele” yapma hakkı verilmesine rağmen, uyuşmazlık çıkarma ve bu uyuşmazlığı giderme hakkı tanınmayan sendikalar, gelirleri bakımından da sınırlandırılınca gelişme olanaklarından yoksun bırakılmış oluyorlardı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen işçiler örgütlenme çabalarını sürdürdüler. Bu dönemin sendikacılığını gerçek sendikacılık olarak nitelenecek imkansız görünmektedir. 25 Ocak 1950 tarihinde sendikalara da toplu iş uyuşmazlığı çıkarmak ve toplu iş uyuşmazlığına aracılık etmek hak ve yetki tanınmaya kadar sendikalar daha çok işçi yardımlaşma dernekleri niteliği taşımışlardır.

Sendikalara siyasetle uğraşma yasağı getirildiği halde, iktidar partisi CHP sendikalar ile yakından ilgilenmiş, kuruluşlarına yardımcı olmuş, yandaşı olan sendikaları gözetmiş, İş Kanunu gereğince toplanan ceza paralarını yandaşı sendikalara dağıtarak parasal destekte bulunmuş, sendikaları siyasal iktidarın bir türevi haline getirmek istemiştir. Siyaset yasağı, CHP yandaşı olmayan sendikalara uygulanmıştır. Böylece sendikalar CHP'nin vesayeti altına alınmak istenmiştir. CHP, daha çok Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nde (KİT)

sendikal örgütlenme gerçekleştirmek istemiştir. Böylece, çalışma hayatının işçi, işveren ve devlet gibi üç temel aktörü de iç içe geçmiştir.

1947 yılında 49 sendika faaliyet göstermekteydi. Bu sendikaların üye sayısı ise 33.000 olup, İş Kanunu kapsamında olan ve sendikalaşma hakkı tanınmış olan işçilerin % 12'sini oluşturuyordu. Tek-parti yönetiminin son yılı olan 1950'de sendika sayısı 88'e çıkarken, sendikalı işçi sayısı 78.000'e yükseldi. Sendikalaşma oranı açısından bakıldığında ise 374.000 işçinin % 21'i sendikaya üye olmuştu (Çalışma Bakanlığı, 1978). Demokrat Parti'nin iktidarının ilk yıllarında sendika sayısında ve sendikalı işçi sayısında önemli artışlar oldu. Sendika sayısı 1951 yılında 137'ye yükselirken, sendikalı işçi sayısı da 78.000'den 110.000'e çıktı. Sendikalaşma oranı ise %26'ya yükseldi (Çalışma Bakanlığı, 1978). Önemli bir gelişme olarak, 1952 yılında ulusal düzeyde merkezi bir örgütlenme olarak Türk-İş kuruldu.

1950-1960 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde, DP'nin iktidarda bulunduğu bu yıllarda, İş Kanunu kapsamındaki işçi sayısı iki kat artarak 373.961'den 754.875'e yükseldi; sendika sayısı yaklaşık beş kat artarak, 88'den 417'ye çıktı; sendikalı işçi sayısı da yaklaşık üç kat artarak, 78.000'den 280.786'ya yükselirken, sendikalı işçi oranı da % 21'den % 37'ye çıktı (Çalışma Bakanlığı, 1978). Verilerden de anlaşılacağı gibi, sendikalı işçi sayısındaki artış eğilimi işçi sayısındaki artışın üzerinde olmuştur.

1947-1960 döneminde sendikalar, yasanın birinci maddesinin hükmüne uygun olarak, işyeri düzeyinde, semt ve kent düzeyinde örgütlenmişlerdir. Örgütlenme biçimi açısından bakıldığında, garsonlar ve tütüncülerin meslek esasına dayalı örgütlenme biçiminden işkolu sendikacılığına yönelmişken, matbaacılar, liman işçileri ve müzisyenler gibi işçiler ise meslek esasına dayalı sendikal örgütlenmeyi sürdürmüşlerdir. Bu dönemde az sayıda üyeye sahip, dağınık, birbirleriyle rekabet eden, çok sayıda küçük sendika vardır. Birlik ve federasyon ile konfederasyon şeklindeki üst örgütlenmelere de yönelinmişse de yeterli düzeyde merkezileşme sağlanamamıştır. Mahalli sendikacılık, hakim sendikacılık biçimi olmuştur. Bu dönemin bir diğer özelliği de, sendikacılığın tüm coğrafyaya yayılmış olması, işçi sayısı açısından belli büyüklüklere ulaşmış işyerlerinde örgütlenmenin gerçekleştirilmesidir. Üye bakımından güçlü sendikal örgütlenme daha çok devlete ait kurumlarda gerçekleştirilmiştir. Dönem boyunca aynı federasyona bağlı sendikalar

arasında birleşmeler gerçekleşirken, zamanla federasyonlara da daha merkezîyetçi bir yapı kazandırılmaya çalışıldı. Sendikal örgütlenmede dikey örgütlenme yönünde süren bu çabalar ne var ki, yatay örgütlenme ve iş birliği bakımından fazla önem kazanmadı.

Sendikal örgütlenmede meydana gelen en önemli gelişme 1952 yılında 10 Birlik ve Federasyon’un, ulusal düzeyde bir üst örgütlenme olarak Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nu (Türk-İş) kurmasıydı. Böylece üst örgütlenme, 1948-1952 arasındaki dikey bütünleşme çabalarından sonra, oluşturulmuş bulunuyordu. Uzun bir sürecin ve çok yönlü karmaşık etmenlerin bir sonucu olarak kurulan Türk-İş, sendikacılık hareketinin milliyetçileştirilmesinde önemli rol oynadı. Bunda, 1950’li yıllar boyunca pek çok Amerikalı sendikacı (Amerikan İş Federasyonu’nun Avrupa temsilcileri) ile ICFTU temsilcisinin Türkiye’ye gelerek sendikacılığın anti-komünist temelde gelişmesi için milliyetçiliği ön plana çıkarmaya çalışmalarının büyük payı oldu. Sendikal hareketin geliştiği İstanbul, Ankara gibi kentlerin yanı sıra sendikaların belli ölçülerde ilerleme kaydettiği Adana, Mersin, Kayseri, Nazilli gibi merkezlere de giden bu sendikacılar, anti-komünist görüşler dile getirmiş, sendikacılık hareketinin milli bir merkez etrafında toplanması yolunda telkinlerde bulunmuşlardır (Akkaya, 1997). Mayıs 1951’de Türkiye’ye ikinci defa gelen ve CIA ajanı olan Amerikalı sendikacı I. Brown, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’nin kongrelerinden sonra bu kez Ankara’da TOLEYİS Federasyonu’nun genel kurul toplantılarına katılarak, merkezi bir konfederasyon kurulması yönünde telkinlerde bulunmuş, böyle bir konfederasyonun kurulması halinde Marshall Planı’ndan parasal yardım alınabileceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 5.5.1951). Mali açıdan çok güçsüz olan sendikalar için bu parasal yardımdan yararlanma isteği Türk-İş’in kuruluş sürecini de hızlandırmıştır.

Türk-İş’in sınıf temelinde örgütlenme yerine milliyetçiliği ön planda tutmasında iç dinamik ve etkenler kadar dış müdahalelerin de rolü olmuştur. Seyfi Demirsoy’un deyişiyle, “Türk-İş’in kuruluş tohumlarını ekenler arasında yer alan” (Türk-İş, 1965) I. Brown, bu konfederasyonun İzmir’de 9 Eylül 1952 tarihinde yapılan ilk genel kurulunda yaptığı konuşmada Türk-İş’in kuruluş sürecine değinmekte ve beklentilerini şöyle dile getirmektedir:

“Takriben 20 ay evvel memleketinizi ziyaret ettiğim zaman, Türkiye çapında bir sendikacılık hareketi yaratmak yalnız bir fikirden, bir münakaşa mevzuundan ibaretti. Çok uzak bir hedefti. (...) Bugün hülya hakikat oldu. (...) Türkiye’de kurulan ve inkişaf eden anti-komünist sendikacılık yakın ve orta-şark bölgesinde büyük bir mana taşıyıp muazzam neticeler yaratacaktır. Mezkûr bölgede çok defa Sovyet emperyalizminin kendi menfaati için körüklediği mutaassıp ve müfrit bir milliyetçilik mevcuttur. Türk hür sendikalar hareketi orta-şarkta ve şimali Afrika’da mevcut olan demokrat milliyetçi hareketlerle işbirliği yaparak daha az inkişaf etmiş olan orta-şarkın bazı bölgelerinde hürriyet ve demokrasiyi korumak için kominforma karşı galibiyet temin edecek olan bir kozdur. Bu üç sebepten dolayı Türk milli işçi hareketi bütün hür dünya için ümit ve cesaret vericidir.”
(Zafer, 7.9.1952).

Türk-İş’e biçilen anti-komünist misyon, Çalışma Bakanı Nuri Özsan’ın genel kurul toplantısında dile getirdiği,

“başta komünizm olmak üzere Türk milletinin milli ve hayatî davalarında, demokrasi ve hürriyet prensiplerinin savunmasında, Türk işçi sendikaları konfederasyonunun zerre kadar müsamaha kabul etmeyen yüzde yüz vatanperver ve milliyetçi bir karakter taşıyacağından asla şüphemiz yoktur”

sözünde de ifadesini bulmuştur (Zafer, 7.9.1952). Ancak, Türk-İş’in ve bağımsız sendikaların 1950’li yıllar boyunca milliyetçiliği içselleştirerek her fırsatta dile getirmesi iktidarın kaygı ve kuşklarını ortadan kaldırmaya yetmemiştir. İstanbul Üniversitesi İktisadiyat Enstitüsünün hazırladığı "sosyal siyaset konferanslarında" sendikacıların da bulunması, bu konferanslarda grev hakkının öneminden söz edilmesi iktidarı rahatsız etmiş, dönemin Çalışma Bakanı sert bir dille bu konferansları eleştirmiştir.

"İşçi ve sendikacı eğitimi mevzuu çalışma vekaletinin vazifeleri cümlesinden olduğuna göre, bir ilim enstitüsünün bu vekaletle aid bir vazifeyi üzerine almağa kalkması gayretinin ne gibi maksadlara matuf olduğunu kestirmeğe imkan yoktur. (...)İlmin maskesi altında ücret teorileri izah ediyormuş gibi Batılı hak, demogojiyi, dava yapmağa

çalışan iki bedbahtın, gözü tok, imanı kuvvetli, akli selim galib olan Türk işçisi arasında düzmece Mesih gibi rol oynamaları kibrit alevi gibi kısa, sahnede kral rolü alan aktörün şa'saalı hayatı gibi süreksiz ve devamsız kalacaktır" (*Cumhuriyet*, 20.3.1957).

İçtimaiyat Enstitüsü'nün yarattığı bu büyük 'tehlike' hemen önlenmiş, izleyen yıllarda Amerikalı sendikacılarla birlikte işçi ve sendikacı eğitim çalışmalarına hız verilmiştir. Böylece, milliyetçileştirilmiş "Türk işçisinin" sınıfsal temelde düşünmesinin önünü kesecek önlemler de alınmıştır.

Komünizm tehlikesine karşı sıkı koruma altına alınmış, milliyetçi bir kimliğe büründürülmüş olan Türk-İş, 1952-1960 dönemi boyunca muhalefetteki CHP ile iktidardaki DP arasında sıkışıp kalmıştır. Sendikalı işçilerin yarısını bünyesinde toplayan Türk-İş'i kontrol altında tutmak isteyen DP Hükümeti baskısını artırarak, 1957 Kongresinde ağırlığını duyurdu. İzleyen yıllarda DP'nin Türk-İş üzerindeki hakimiyeti daha da arttı. Türk-İş, 1957-1960 dönemini önemli bir faaliyet gösteremeden kapattı. 1960 yılında Türk-İş'e 8 mesleki federasyon, 7 birlik ve doğrudan 7 sendika üyeydi. Bu sendikalarda örgütlü işçi sayısı ise 174.000'di ki bu sayı sendikalı işçilerin yaklaşık % 60'ını oluşturuyordu. Türk-İş, üyelik bakımından 1957-1960 döneminde, baskılara rağmen, DP ile işbirliği içinde olmanın avantajlarından da yararlanmış görünmektedir. Böylece ulusal düzeyde bir üst örgüt olarak daha güçlenmiştir. Ancak, bütün bunlara rağmen 1960 yılına gelindiğinde çok sayıda güçsüz, küçük sendika da faaliyetini sürdürmekteydi. Türk-İş, bu sendikaları birleştirip, büyük güçlü sendikalara dönüştürmede etkili olamamıştır. Üye sayısı bakımından gelişmeler olmasına rağmen, Türk-İş merkezileşememiş, bağlı sendikalar üzerinde etkin bir şekilde söz sahibi olamamıştır. Öyle ki, bağlı sendikalardan üyelik aidatlarını bile toplayamamıştır.

Bu dönem DP iktidarı, bir yandan sendikaların en ilkel fonksiyonlarını bile siyaset olarak nitelendirerek yasaklarken, diğer yandan sendikaları kendi çizgisinde politize etmek için büyük çaba sarfetmiştir. Sendikalar da, siyasal iktidarın görüş ve tercihlerine uygun bir doğrultuda tutum ve eylemler içine girmek durumunda kalmıştır. Bunlar siyasal faaliyet olsalar bile, herhangi bir yasakla karşılaşmamıştır. DP'nin merkezi üst örgüt ile sendikaları denetim ve kontrol altında tutmak için kullandığı yöntemlerden birisi de bu kuruluşları

mali açıdan güçsüz bırakarak, kendisine bağımlı hale getirmektir. DP Hükümeti ile ilişkilere bağlı olarak ayarlanan maddi yardımlar 1954-1960 döneminde önemli bir baskı ögesi olarak kullanılmıştır.

DP dönemi de bir önceki dönem gibi tek partinin hakim olduğu, yönetime ağırlığını koyduğu bir dönem özelliği taşımaktadır. Sermaye ve köylülükle ittifak kurmuş olan DP, 1957 yılına kadar işçileri de bu ittifakın içinde düşünmüş, bu nedenle işçilere bireysel açıdan önemli haklar tanımıştır. Ancak, 1950'li yılların ortasından itibaren karşı karşıya kalınan ekonomik kriz nedeniyle, 1957 yılından sonra işçiler bu ittifakın dışında tutulmuştur. DP, ulusal düzeyde bir üst örgüt olan ve sendikalı işçilerin yaklaşık yüzde altmışını bünyesinde toplayan Türk-İş'i ise işçilerin resmi temsilcisi olarak tanımaktan çok, kendi siyasal iktidarına bağımlı kılmak için çabalamıştır.

1947-1960 döneminin iktidarlarınca benimsenen işçi örgütlenmesi anlayışına göre sendikalar, spor bayramı, istihsal bayramı, kuruluş yıldönümü, müsamere, konser, çay, kokteyl, balo düzenlemeli, sosyal yardımlaşma işleri ile uğraşmalı; bu tür uğraşlar içinde kalmalıydı. Böylece sendikalara devletin ve sosyal güvenlik kurumlarının yapması gereken bir çok görev yüklenirken; sendikaların asıl işlevlerinden toplu pazarlık konusu bir fıkra ile yetersiz bir biçimde düzenlenmiş; sendika hakkının ayrılmaz bir parçası olan grev hakkı konusunda "greve teşvik ve greve teşebbüs" diye yeni bir suç getirilmiş, yani 1936 tarihli İş Kanunu'nun grev yasağı sürdürülmüş; sendikalar gerçek sendikal faaliyetlerinden yoksun bırakılmıştır.

2.4. İşçi Eylemleri

1923-1929 döneminde 63, 1930-1936 döneminde 31 kez greve gidilmiş; 1936 tarihli İş Kanunu ile grev yasağı getirilinceye kadar meydana gelen 94 grevin yaklaşık yarısı İstanbul'da düzenlenmiştir.⁴ İstanbul, işçi sınıfının en hareketli ve en örgütlü kesimini barındırmaktadır. Tramvay işçileri en hareketli işçi kesimi olurken, onu liman işçileri izlemiştir. Dönem boyunca kamuya yönelik hizmet gören şirketlerde de greve başvurulmuştur. 1923 yılı 18, 1924 yılı da 11 grev ile en çok greve başvurulmuş yıllar olmuştur. Bu

⁴ Cumhuriyet dönemi grevlerine yönelik yapılan her yeni araştırma grev sayısını da artıracaktır. Ş. Güzel'e göre 1923-1960 döneminde 43 grev yaşanmışken, bizim 1929-1959 dönemine yönelik yaptığımız gazete taraması sonucunda ulaştığımız grev sayısı ise Tablo 1'de görüleceği gibi 145'tir.

grevlerin 27'si gıda, 24'ü ulaşım, 14'ü dokuma işkolunda gerçekleştirilmiştir. Gıda sektörü ve dokuma sektörü kadın ve çocukların yoğun olarak çalıştırıldıkları sektörlerdir. İşverenler karşısında zayıf konumda olan, onların baskılarına daha kolay boyun eğen kadın ve çocukların yoğun çalıştığı bu sektörlerdeki grevler artık çalışma koşullarının dayanılmaz boyutlara ulaştığının göstergesi de olmaktadır. 1935 yılında bir kanunla 1 Mayıs "Bahar Bayramı" ilan edilmiş, böylece her fırsatta 1 Mayıs'ı kutlamak isteyen işçilerin sınıfsal içerikli bu eylemi dumura uğratılıp, içeriği boşaltılarak, kırlara gidilip eğlenilecek bir güne dönüştürülmek istenmiştir.

1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca komünistler üzerinde yoğun baskılar uygulanmış, komünistlerin işçi sınıfı ile bağ kurmasının önüne geçmek için sık sık gözaltılara, baskılara başvurulmuştur. Başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, Adana, Eskişehir, Bursa, Samsun, Edirne ve Aydın'da gözaltına alınıp, tutuklanan komünistlerin içinde işçi oranı küçümsenmeyecek derecede yüksektir. Bu baskı ve tutuklamalara rağmen komünistler işçi sınıfı ile zayıf da olsa bağ kurmanın yollarını bulmuş, dönemin gerçekleştirilen kimi grevlerinde öncülük yapmışlardır. Öyle ki, 1927 yılı Adana-Nusaybin demiryolu grevi örneğinde, grev komitesinde yer alanlar komünistlikle suçlanarak İstanbul'a getirilmiş ve komünistlerle birlikte yargılanmışlardır.

1930 sonrasında, tek-parti yönetiminin işçi hareketi üzerindeki vesayet ve baskıların giderek ağırlaşması, kapitalizmin devlet eliyle geliştirilmeye çalışılması ve savaş koşulları, işçi hareketinin ve özellikle grevlerin gerilemesini doğuran temel nedenler olarak göze çarpmaktadır. 1936 tarihli İş Kanunu ile işçiler lehine düzenlenmiş olan 8 saatlik çalışma süresi, fazla çalıştırma yasağı, geceleri kadın ve çocuk işçi çalıştırmama gibi kimi koruyucu düzenlemeler 1940 yılında Milli Korunma Kanunu ile askıya alınmış, bir bakıma İş Kanunu koruyucu hükümler açısından işlevsizleştirilmiştir. İşçi hareketleri, İş Kanunu'nun grevleri yasaklaması ve İkinci Dünya Savaşı nedeniyle daha da durgunlaşmış, ancak tüm olumsuz koşullara rağmen 1937-1950 döneminde 17 kez greve gidilmiştir.

Devlet, bu dönem boyunca baskı ile işçi sınıfının örgütlenmesini ve eylemlerini önlemeye çalışırken,⁵ denetiminde tutmaya çalıştığı dayanışma ve

⁵ Örneğin 1929 yılında, İnşaat Usta ve Kalfaları Cemiyeti'nin kentin yöneticilerine haber vermeden Üsküdar'da açtığı şube nedeniyle şube başkanı Tahir Usta hakkında soruşturma açılmıştır.

yardım sandığı türü örgütlenmelere bile tahammül edememiş, bunları bile riskli bulmuştur. Öte yandan kuşaktan kuşağa işçiliğin de gelişmemiş olması, yeni kurulan devlet fabrikalarında çalışan işçilerin işçi-köylü kimliği taşıması hem örgütlenmenin hem de eylemliliğin zayıf kalmasına yol açmıştır. İşçi örgütlenmesi ve işçi eylemlerinin geliştiği yerler, daha çok kuşaktan kuşağa işçiliğin olduğu, işçiliğin bir gelir kaynağı, bir meslek olarak benimsendiği kamu ve özel kesim işyerleridir. Savaşlar nedeniyle kadın ve çocukların işgücü içinde önemli yer tutmuş olması, bunların işveren karşısında zayıf konumda kalması da bir başka dezavantajı oluşturmuştur.

Örgütlenmede zayıflık, çıkarların korunmasında ve hak aramada eylemsizlikle birleşince kuruluş yılları boyunca işçi sınıfının çalışma koşulları da iyice kötüleşmiştir. Uzun çalışma süreleri, kötü beslenme, dinlenme sürelerinin verilmemesi, çalışma yerlerinin sağlıksız oluşu, çalışma yeri ile işyeri arasındaki mesafenin uzaklığı, iş güvencesinin yokluğu, sık sık meydana gelen iş kazalarının ölümle, ağır yaralanma ile sonuçlanması, çalışma hayatını düzenleyen koruyucu yasanın yokluğu, var olan hafta tatili gibi yasalardan hükümlerinin uygulanmaması, işverenlerin keyfiliği birlikte düşünüldüğünde bu dönemin çalışma koşullarının ne derece zor olduğu daha iyi anlaşılabilir olacaktır.⁶

Bu dönem, işçilerin reel ücretlerinin iyice düştüğü, sermayenin önemli sermaye birikimi edindiği bir dönem özelliği de taşımaktadır. Savaş yılları, Türkiye’de çalışma koşullarının son derece ağırlaştığı; çalışma sürelerinin uzatıldığı; bazı sektörlerde çalışma yükümlülüğünün (ücretli iş mükellefiyetinin) getirildiği; seferberlik ve askere alınmalar sonucu işlerinden olan yetişkin işçilerin kadın ve çocuk işçilerle ikame edildiği; gerçek ücretlerin yüzde 50’yi aşan bir düşme gösterdiği; karaborsa ve vurgunculuk sonucu fiyatların hızla arttığı; bütün bu gelişmelere paralel olarak işçiler ve aydınlar üzerinde siyasal ve polisiye baskıların artırıldığı; örgütlenme hakkı önündeki engellerin çoğaltıldığı bir dönemdi. 1932-1939 döneminde kârlar

Cumhuriyet, 12 Temmuz 1929. Esnaf ve işçi cemiyetlerinin genel kurulları CHF binalarında polis ve valilik temsilcileri gözetiminde yapılmaktaydı: *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1929; *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1929; *Cumhuriyet*, 20 Teşrinvevel 1929. Benzeri haberlere izleyen yılların basınında da rastlanmaktadır.

⁶ Çalışma koşulları ile ilgili bilgiye dönemin tüm basınında rastlamak mümkündür. *Haber Gazetes*i’nin özellikle 1936 yılındaki işçi dosyası haberleri konu ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

artmış, ücretler düşmüştür. 1932=100 kabul edildiğinde, ücretler 1939 yılında gerileyerek, 88.1'e düşmektedir (Boratav, 1989). Ancak reel ücretlerdeki düşmeye rağmen, hızlı bir sanayileşme sürecinde işçi sınıfının da hayat düzeyinin yükseldiği düşünülebilir. Köylülükten işçiliğe geçiş sonucunda da hayat düzeyi yükselmektedir. Bu yeni işçileşmekte olan kesimin gelir düzeyi ve hayat düzeyi ise eski işçilere göre düşüktür.

1946-1950 döneminde işçiler seyrek de olsa greve gitmiştir. Dönem boyunca tespit edilebilmiş grev sayısı 11'dir. 1946'da 5, 1947'de 2, 1948'de 1 ve 1950'de de 3 kez greve başvurulmuştur. 1947 ve 1950 yıllarında İzmir'de bazı fabrikalarda işçiler ani iş bırakmalarına başvurmuşlardır. 1948 yılında İstanbul'da tramvay işçileri direnişe geçmiştir. 1950 yılında Gaziantep'te tekstil işçileri yürüyüş yaptılar. Tüm baskı ve engellemelere rağmen 1946 yılından itibaren Türkiye'de işçi hareketinin yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir. İşçi sınıfı bu dönem yeniden bir deneyim ve birikim edinmeye yönelmiş görünmektedir. Ereğli Kömür İşletmesi'nde çalışan işçiler, genel seçimde oy kullanmak amacıyla 13 Mayıs 1950'de ocakları topluca terkettiler. Civar köylerde oturan ve vardiya değişikliğinde ocaklara gelip çalışmak zorunda olan işçiler de seçim gerekçesiyle işe gelmediler. Böylece Cumhuriyet döneminin ilk siyasal grevi gerçekleşmiş oldu. 1923-1950 CHP iktidarı dönemi işçi eylemleri açısından değerlendirildiğinde, işçilerin 104 kez greve gittiği görülmektedir. Bu grevlerin 28'i gıda, 40'ı ulaşım ve ardiye-antrepo, 6'sı maden, 14'ü dokuma, 16'sı da diğer işkollarında meydana gelmiştir.

1940-1945 dönemi, savaşa girilmemekle birlikte, savaştan oldukça etkilenilen yıllar oldu. Bu dönem savaş ekonomisi politikaları izlendi, dönem boyunca sanayi üretiminde, tarımsal hasılda, bunlara bağlı olarak milli hasılda gerilemeler oldu. Savaş yıllarında, sanayi sektörü istihdamında gerilemeler olmuş, reel ücretler düşmüş, bu yüzden, işçi sınıfının hayat standardı bozulmuştur. 1938-1939'da reel ücretler 100 kabul edildiğinde 1944-1945'te reel ücretler 51'e gerilemiş yani yarı yarıya azalmıştır. (Boratav, 1989). 1932-1939 yılları arasında istihdam hacminde % 114'lük bir artış olurken katma değerde % 232 oranında artış olması da bunu doğrulamaktadır. Bu dönemin bir başka özelliği de sanayideki işgücü verimliliğinde artışta devletin başlıca etken olmasıdır. 1950 yılında, devlet işletmelerinde çalışan başına düşen yıllık katma değer 5.629 TL iken, en az on kişi çalıştıran özel işletmelerde sadece

3.419 TL'dir. Devlete ait imalat sanayi işyerlerinde çalışan başına yıllık ücretin oranı, on ve daha fazla işçi çalıştıran büyük özel işyerlerindeki oranı 1.7, küçük özel işyerlerindeki oranı da 2.9 idi (Tezel, 1982).

Muhalefetteyken işçilere grev hakkı vaadinde bulunan DP, iktidarda kaldığı 10 yıllık dönem boyunca grev yaşağını sürdürdü. Bu nedenle, bir önceki dönemlerde olduğu gibi görece özgürlük ortamında rastlanan grevlerdeki artışa bu dönem rastlanmamış, ancak özgürlüğün solunduğu ilk yıllarda önemli sayılabilecek miktarda grev gerçekleştirilmiştir. 1951-1959 döneminde işçiler direniş, iş bırakma ve grev şeklinde 35 kez eyleme başvurdular. 1951 yılında İskenderun liman işçilerinin grevi ile başlayan eylemler 1952 yılında dönemin en yüksek düzeyine ulaştı; işçiler 9 kez greve çıktılar. Bu dönemin en hareketli işçileri İskenderun ve İzmir'deki liman işçileridir. Ağır çalışma koşulları ve düşük ücretler nedeniyle sürekli rahatsızlıklarını dile getiren bu işçilerin grevlerine devlet polis ve jandarma ile müdahale etmekten geri kalmamıştır. Ulaşım, ardiye ve antrepo işkolunda 11 kez greve gidilerken, dokuma işkolunda 6, inşaatta 4, gıda sektöründe 4 kez greve gidilmiştir. Dönemin hareketlenen diğer işçi kesimi ise fırın işçileri ile belediye işçileri olarak göze çarpmaktadır. Grevlerde, bu dönem, İstanbul ağırlığını yitirmiş, Anadolu'da gerçekleşen grevler ilk kez belirgin bir üstünlük sağlamıştır. DP iktidarının otoriterleştiği 1950'li yılların sonlarına doğru işçi hareketinin de zayıfladığı görülmektedir. Bu durum işçilere ve muhalefete karşı başlatılan baskının sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Grevlerin yasaklanmadığı dönem olan 1923-1936 arasında toplam 94 grev gerçekleşmişken, grevlerin yasak olduğu 1937-1959 dönemi boyunca 51 grev gerçekleşmiştir. Çalışma koşullarının çok ağır, ücretlerin çok düşük olduğu alanlarda işçiler greve gitmekten kaçınmamıştır. 1947 sonrası dönemin grevlerinde yer yer sendikaların etkin rol oynaması grevlere örgütlü gitme yönünde bir çabaya işaret etse de bu türden grevlere devlet sert müdahalelerde bulunmuş, sendika yöneticileri mahkemelerde yargılanmıştır.

Grevlerin yaşandığı sektörlerde sendikal örgütlenmeye de yönelinmiş olması üzerinde durulması gereken bir başka önemli olgu olmaktadır. Çalışma koşullarının kötülüğü işçileri örgütlenmeye ve eylemlere zorlamakta ve bu süreç, işçi sınıfının oluşumu üzerinde etkili olmaktadır.

Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi karşılaştırıldığında, 1950'li yılların sonunda işçi sınıfının Osmanlı dönemine göre hem nicelik hem de nitelik açısından önemli gelişmeler kaydettiği ileri sürülebilir. En azından, bir önceki döneme göre hem örgütlenme, hem eylemlilik, hem de işçiliğin meslek olarak algılanması açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bir "potansiyel" güç olarak işçi sınıfının ulaştığı boyut sadece iktidarın değil, uluslararası örgütlerin de dikkatini çekmiştir. Bu iki kesim tarafından dönemin soğuk savaş politikasına uygun olarak işçi sınıfı içinde yoğun bir anti komünist kampanya sürdürülmüş, işçiler milliyetçi bir kimliğe büründürülmek istenmiştir. Milliyetçilik, işçi sınıfının sömürsünü gizleyen bir olgu niteliğine bürünmüş; dönem boyunca emeğin sömürsü ise sermaye birikimine katkıda bulunan en önemli faktörlerden biri olmuştur. Toplu pazarlık ve grev hakkından yoksun bir sendikal oluşumu bile önemseyen, bu örgütlere tutunmaya çalışan işçi sınıfı tüm eksik ve zaaflarına rağmen bir sonraki dönem için bir deneyim biriktirmiş görünmektedir.

Tablo 1: 1923-1960 Döneminde Meydana Gelen Grevler

Yıllar	Gıda	Ulaşım	Maden	Doku- ma	Basın	Ağaç	Haber- leşme	Ardıye Antrepo	Metal	Genel İşler	İnşaat	Çimen- to	Diğer	Top- lam
1923	4	4	3	3	1	-	-	2	-	-	-	-	1	18
1924	3	4	-	1	-	-	1	-	2	-	-	-	-	11
1925	3	2	1	-	-	-	3	-	-	1	-	-	-	10
1926	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3
1927	2	4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	7
1928	1	3	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	7
1929	2	2	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	7
1930	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	4
1931	3	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	6
1932*	3	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
1933	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1934	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1935	2	1	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	6
1936	2	-	-	4	-	1	-	-	-	-	-	-	-	7
1937	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1938	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	3
1939	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1940	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1941	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1942	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1943	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1944	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1945	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1946	-	1	-	-	-	-	-	3	-	-	1	-	-	5
1947	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
1948	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
1949	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1950	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3
1951	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1952	1	1	-	1	-	-	-	2	-	1	3	-	-	9
1953	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3
1954	-	2	-	1	1	-	-	2	-	1	-	-	-	7
1955	-	1	-	2	-	-	-	1	-	-	1	-	1	6
1956	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	3
1957	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
1958	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
1959	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	2
1923/ 1959	32	30	8	19	4	1	4	27	4	4	8	2	2	145

Kaynak: Cumhuriyet, Vatan, Zafer, Akşam, Son Posta, Haber, Yeni Asır, Hizmet, Vakıf, Hakimiyeti Milliye, Milliyet, Ulus. Açıksoz gazeteleri; Ş. GÜZEL, Türkiye İşçi Hareketi 1908-1984, İstanbul, 1996; O. SENCER, Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı), İstanbul, 1969; TİB, Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1976; M. TUNÇAY, Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936); R.P. Korniyenko, "Türkiye'de İşçi Hareketleri 1923-1939", Sosyalist Parti için Teori-Pratik Birliği, Sayı: 2, Şubat 1971.

* Korniyenko'nun, Komünist Enternsyonali İcra Komitesi 13. Toplantısı'na dayanarak 1932 yılının ilk yarısında İstanbul'da meydana geldiğini belirttiği, ama sektörel dağılımını bilmediğimiz 18 greve bu tabloda yer verilmemiştir.

Tablo2: Kamu ve Özel İmalat Sanayiinde Mark-up (kârlılık) ve Ücret/Katma Değer Oranları

Yıl	Özel'de Mark-up (%)	Kamu'da Mark-up (%)	Özel'de Ücret/Katma Değer (%)	Kamu'da Ücret/Katma Değer(%)
1950	23,74	44,88	31,75	32,70
1951	22,69	45,28	32,34	31,34
1952	24,80	62,18	33,17	26,34
1953	28,58	57,19	31,10	29,03
1954	28,72	47,89	30,86	31,90
1955	27,88	46,55	30,20	30,54
1956	29,24	38,57	29,66	34,45
1957	30,74	42,88	29,24	32,91
1958	31,05	41,62	31,19	31,05
1959	27,22	56,16	33,43	25,21
1960	24,87	62,35	35,59	23,75

Kaynak: DİE. İstatistik Göstergeler 1923-1998. Ankara, 2001.

Not: 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerleri

Kaynaklar

- Affaires Etrangères (1850) Correspondance Commerciale. *Damas*, 3.
- Affaires Etrangères (1893) Correspondance Commerciale. *Tarsous*, 3.
- Akkaya, Y. (1991) "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu". *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 136.
- Akkaya, Y. (1996) "Bursa'da İşçi Hareketi ve Sendikacılık". *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 1.
- Akkaya, Y. (1997) "Çukurova'da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri (1923-1960)". *Kebikeç*, 5.
- Akkaya, Y. (1998) "İstanbul'da İşçi Hareketleri". *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt 2.
- Augustinos, G. (1997) *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Başgil, Ali Fuat (1936) *Türk İşçi Hukukuna Giriş*. Ankara.
- Bayur, Y. H. (1983) *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt III. Kısım 4, Ankara.
- Benoraya, A. (1910) "Die Türkische Gewerkschaftsbewegung". *Sozialistische Monatshefte*, II, Yıl: 14. Cilt 2. No 16-17.
- Binachi, R. (1984) *Interest Groups and Political Development in Turkey*. Princeton.
- Centel, T. (1982) "Atatürk Döneminin Çalışma Politikası". *İÜ HF Mecmuası, Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, Sayı: 1-4.
- CHF. (1931a) *CHF Nizamnamesi ve Programı*. Ankara.
- CHF. (1931b) *Üçüncü Büyük Kongre: 10-18 Mayıs 1931 Zabıtları*. İstanbul.

- CHP, (1933) *Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliğinin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı*, Cilt 1, Ankara.
- CHP (1935a) *Genel Sekreter R. Peker'in Söylevleri*, Ankara.
- CHP (1935b) *CHP Programı*, Ankara.
- CHP (1935c) *İzmir İşçi-Esnaf Birliği Bürosu*, Genel Büro Yayını, sayı 1.
- CHP (1938) *Türkiye Cumhuriyeti'nin 15. Yılı*, Ankara.
- Çalışma Bakanlığı (1978) *Çalışma Dergisi*, Ekim.
- Çalışma Vekaleti (1956) *Çalışma Vekaleti Dergisi*, Cilt: 4, sayı: 3.
- Çatma, E. (1998) *Asker İşçiler*, İstanbul: Ceylan Yayıncılık.
- DİE, (1969) *1927 Sanayi Sayımı*, Ankara.
- DİE, (1973) *Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişmesinin 50. Yılı*, Ankara.
- Eldem, V. (1970) *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayınları.
- Erişçi, L. (1951) *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet olarak)*, Kutulmuş Basımevi.
- Gülmez, M. (1991) *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, Ankara: TODAİE Yayını.
- Gülmez, M. (1995) *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Ankara.
- Gülsoy, U. (1994) *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yay.
- Güzel, M. Ş. (1993) *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, İstanbul.
- Güzel, M.Ş. (1981) "1845 Tarihli Polis Nizamı . Sansür, Tatil-i Mesalih, Toplantı, Ziham ve Cemiyetler", *Süreç*, 8.
- Güzel, M.Ş. (1996) *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Işıklı, A. (1990) *Sendikacılık ve Siyaset*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Işıklı, A. (1992) "Ücretli Emek ve Sendikalaşma", I.C. Schick-E.H. Tonak (der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul.
- Karakışla, Y.S., (1998) "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", in D. Quataert-E.J. Zürcher, (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* içinde, Ankara: İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1982) *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Ankara: Yurt yayınları.
- Keyder, Ç. (1992) "Türkiye'de Demokrasinin Ekonomi Politikası", I.C. Schick-E.H. Tonak (der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, İstanbul.
- Koç, Y. (1986) *Türk-İş Neden Böyle? Nasıl Değişecek?*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kök, M. (1977) "Bitmeyen Kavgada Sefalet Ücreti", *Yürüyüş*, Sayı: 131.
- Küçük, Y. (1985b) *Türkiye Üzerine Tezler 1(1908-1978)*, 4. Basım, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Makal, A. (1997) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, Ankara: İmge
- Makal, A. (1999) *Türkiye'de Tek Parti Döneminde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitabevi.

Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1 (Kısa Özet)

Ministere du Commerce, de l'Industrie et des Colonies, (1893) *Turquie d'Asie. Situation Commerciale de Mersina en 1892*, Paris.

Montreuil, J. (1947) *Histoire du Mouvement Ouvrier en France (des origines a nos jours)*, Paris: Aubier, Editions Montaigne.

Moore, L. S. (1995) "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", in C. R. Johnson (der.). *İstanbul 1920*, çev. S. Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını.

Onur, A. (1953) *Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953)*. İstanbul: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayını.

Quataert, D. (1987) *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi*, Ankara: Yurt.

Quataert, D. (1999) *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul: İletişim.

Quataert, D., Zürcher, E.J. (1998) (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Ankara: İletişim Yayınları.

Recep (Peker), (1931) *CHF Programının İzahı*, Ankara.

Recep (Peker), (1984) *İnkılap Dersleri*, İstanbul.

Savran, S. (1992) *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (Cilt 1: 1919-1980)*. İstanbul.

Saymen, F.H. (1954) *Türk İş Hukuku*. İstanbul.

Sencer, O. (1969) *Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı)*. İstanbul: Habora Kitabevi.

Sülker, K. (1968) *Türkiye'de İşçi Hareketleri*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Sülker, K. (1976) *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Sülker, K. (1987) *Türkiye Sendikacılık Tarihi 1*. İstanbul: Bilim Kitabevi Yayını.

Talas, C. (1992) *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Ankara.

TBMM, (1936) *Zabıt Ceridesi*. Cilt 12. Beşinci Devre. İçtima 1.

TBMM, (1947) *Tutanak Dergisi*, C. 4.

Tezel, Y. S. (1982) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara.

TİB, (1976) *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara.

Toprak, Z. (1982) *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1912)*, Ankara.

Toprak, Z. (1986) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi", 1885-1995 *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir*, (İzmir Ticaret Odası Sempozyumu) İzmir

Toprak, Z. (1995) *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul.

Tunçay, M. (1967) *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Ankara.

Türk-İş, (1953) *İkinci Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu*.

Türk-İş, (1965) *Amerikan İşçi Hareketinin Tetkiki*, Ankara.

Vatter, S. (1998) "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", in D. Quataert-E.J. Zürcher. (der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Ankara: İletişim Yayınları.